

Published with the financial assistance of the Ministry of Education,
Government of India.

(भारतीयशास्त्रनशिक्षामन्त्रणालयद्रव्यसाहाय्येन प्रकाशितम्)

सुरथचरितम् (महाकाव्यम्)

दिवङ्गत-वेदान्तविनोदेत्याद्युपाधिधारिणा

पं० क्षेमधारिसिंहशर्मणा

रचितम्

सम्पादकः

आचार्य (डा०) श्रीतेजनाथझा विद्यालङ्कारः

विद्यावारिधिः (पी-एच० डी०)

प्रकाशकौ

ग्रन्थकर्तुः पुत्रो प्राध्यापको

श्रीबुद्धिधारिसिंहः 'रमाकरः'

डा० श्रीजयधारिसिंहः 'प्रमाकरः' एम्० ए० (द्वितीयः)

पी-एच० डी०

क्षेमधारिसिंहप्रकाशनम्, मधुवनी, दरभङ्गा ।

१९६७

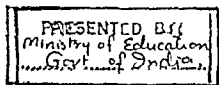
प्रकाशकः :—

श्रीसुद्धिधरिसिंहः 'प्रभाकरः'

डा० श्रीजयधरिसिंहः 'प्रभाकरः' एम्. ए (द्वितीय), पी. एच. डी.

चेमघारिस्मृतिप्रकाशनम्

मधुवनी, दरभङ्गा

प्रकाशनाधिकारः प्रकाशकान्यां स्वायत्तीकृतः

मूल्यम्

मुद्रकः श्री गौरीशंकर मिश्रः

दरभङ्गा प्रेस कम्पनी (प्राइवेट) लिमिटेड, दरभङ्गा

SURATHA CHARITAM OF PT. KSEMDHARI SINHA

(Published with the financial assistance from the
Ministry of Education, Govt. of India)

Edited by

Pt. (Dr.) Tejnath Jha *Vidya-Varidhi (Ph. D.)*

Published by

Prof. Buddhidhari Sinha

AND

Dr. Jaydhari Sinha, M. A. (Double), Ph. D.

Sons of the Author

MADHUBANI

1967

Copy right reserved.

Cost Rs.....

भूमिका

अयि विद्याचणा विचक्षणाः ।

श्रीमता पुरस्तादुपस्थापयन्निदमभिनव "सुरथचरितम्" महाकाव्यममन्दमानन्द-
मनुषिन्दे । नाविदितचरमिदं यदुपासनाप्रसादादधिभारतं मिथिलाञ्चलेषु सहस्रशः
सिद्धाः पुरुषा गीर्वाणवाणीवरभाजनानि । मिथिलाराज्योपार्जकस्य महामहोपाध्याय-
महेशठक्कुरस्य कुलमित्थमेव चिराद् विश्रुतम् । कुञ्जरयास्य कतिपये शास्त्रतत्त्वविदी
महापुरुषाः स्वाक्षयावदानेन संस्कृतवाङ्मयकोश समवीवृधन्नित्यपि प्रथितमेव ।
वर्त्तमानेऽपि शताब्दे कुलमिदं सद्गुणेनानेन न विरहितमित्यस्य देदीप्यमानं निदर्शनं
महाकाव्यस्यास्य प्रणेता तत्र भवान् "श्रीकरसाहेबा"परनामधेयो दिवंगतः पण्डित
क्षेमधारिसिंहशर्मा । सत्यमभिहितम्—

तेषा गयानि पद्यानि च मुखकुहरादुल्लसन्त्येव धाचः
स्वच्छन्द ध्वान्तधाराधररुचिरुचिरेसर्वसिद्धि गतानाम् ॥
—कपूर्स्तोत्रम् ।

अपि च,

तेषा वक्त्रारविन्दे विहरति मधुरा गद्यपद्यालीगी-
मर्तिरचन्द्रार्धचूडे सकलभयहरे सिद्धिभाजा नराणाम् ॥
—श्रीवण्टस्तोत्रम् ।

महामहोपाध्यायमहेशठक्कुरस्य पुमपत्यक्रमेणैकादशोऽसौ कविः दरभङ्गा-
मण्डलान्तर्गत-मधुवनी-भूपतेः धावूड्पंधारिसिंहस्य द्वितीयस्तनूजो दरभङ्गा मण्डलान्त-
र्गतोद्यान (उजान) वासि-तान्त्रिकप्रवरस्य पण्डित-षदरीनाथ (भा) शर्मणो दीहितः
१९५० विक्रमान्दे फाल्गुन-कृष्ण-दशम्या जनि लेभे शिवसायुज्यमाप च २०१८
विक्रमान्दे चैत्रशुक्लत्रयोदश्याम् । धान्य पत्र पितृवियुक्तधाराय शिवादींषे विद्यात्त-

नाम्नः पितृव्यचरणस्य वायून्त्रघारिमिहस्य (दरभङ्गास्थ-चन्द्रघारि-मिथिला-महाविद्या-
लयसंस्थापकस्य वायूश्रीचन्द्रघारिसिंहस्य पितु) अभिभावकत्वे संजाते । मधुवनीस्थ-
वाट्सनोच्चारणविद्यालयादुत्तीर्णप्रवेशिकापरीक्षोऽसौ विश्वविद्यालयीयोच्चशिक्षायै प्रयाग
प्रेषितः । धर्मप्राणराजकुलोद्भवोऽसौ यद्यपि १९७४ विक्रमाब्दे पाटलिपुत्र
विश्वविद्यालयात् स्नातक (बी० ए०) परीक्षामुत्तीर्णवान् किन्तु तीर्थराजवास्-
त्रिवेणीतटोयाव्ययनोपासनातप प्रभावैर्दर्शनस्य सस्कृतसाहित्यस्य च विश्रुतो विद्वान्
बभूव । म० म० डा० सर गङ्गातायकाशर्मणोऽनेवासिनया सुरभारतीसेवासौख्य-
मत्तमत । समस्त स्त्रीयं जीवनमनेनोपास्तावध्ययनमन्नयोश्च ममर्षितम् । दर्शनाना
विशेषतः शाक्तदर्शनस्याधिमिथिलमय विशेषज्ञोऽभिधीयो स्म । मुनरा प्रतिष्ठिता
संस्था वेदान्तविनोदित्याद्युपाधिभिरमु विभूषयाञ्चक्रु ।

आरिनक पारिवारिकिशोरकुमारस्यास्य लेखनी तीर्थराजस्य पावनक्षेत्रे १९६७
विक्रमाब्दे वाग्देवनोपास्तौ समर्पिता २०१८ विक्रमाब्दे यावत् वल्कीना सती ब्रह्ममादसु'
निनाय । अमुष्य रचना, भयानीशतनामस्तोत्रम् या सारस्वतोपासना,

‘ब्रह्म विष्णु-महेशाना शक्तिमेका विलक्षणाम् ।

मायामात्रेण सर्भत्रा वन्देऽह परदेवताम् ॥”

इति मङ्गलाचरणेन समारब्धा, जीवनान्त यावत्तस्या निर्वाह समाचरन्नसौ
महाकायस्यास्य ‘जीवन्मुक्ति’ प्रररणप्रणयनेन ता मम्पूणतामनैपोत् ।

विनीततमोऽसौ कवि स्वजीवनममये कविरूपेण स्वख्यातिं नाभ्वमोदत् । सान्त
सुखायैवास्य चाणीकल्पने हृद्दोषद्वलाभीयतु । वह-योऽस्य रचना पुत्रादिपरिवारैर्यज्ञाता
व्यक्तिगतमञ्जूषामेवालञ्चक्रु । दिवं गनेऽमुष्मिन् स्मृतिरक्षणतःतराभ्या विद्वद्भ्या
पुत्राभ्या प्राच्यापकवराभ्या श्रीबुद्धिघारिसिंहशर्मश्रीजयघारिसिंहशर्मभ्यामन्विध्या-
न्विष्य समुद्धृता ।

कवेरमुष्य सस्कृते निम्नलिखिता दार्शनिकभावसवलित्वा उद्यमयो रचना
वियोक्ते, यास्यष्टाविंशतिशताधिकानि पद्यानि सन्ति ।

आमुखम्

भागवतवर्षस्योत्तरस्मिन् भागे देवतानां निन्दयः, ऋषीणामावासस्तपस्विनां निवासः पुण्यात्मनां तीर्थभूमिर्हिमालयो नाम नगाधिराजः स्वोद्युष्टैः सफलजीवानां निरीक्षणे सततं जागरूकस्तिष्ठति । तद्वान्तवर्तिनो देशाः पुण्यतमाः स्मर्यन्ते । शतपथ-ब्राह्मणानुसारेण हिमालयतो दक्षिणभागवर्तिनो देशाः पूर्वं जलमग्ना आसन् । अत-स्तत्रदेशमात्राससहं सम्पादयितुमग्निः प्रेरितः । अग्निस्तं प्रदेशमागत्य भूमिं परिशीप्य यज्ञभूमिरूपेण तं परिवर्त्तयामास । इयमेव भूमिः त्रिविधतया यज्ञपूता च सती मिथिला-राजवंशानां शापने 'मिथिला'—नाम्ना प्रसिद्धा संजाता । अद्यापि सा पुण्यतमा भूमिर्मिथिलेति गीयते । अत्रैव राजर्षयो जनकादयः स्वतपस्याघलेन भारतीयाध्या-त्मिःज्ञानविज्ञानस्य तेज प्रज्वालयामासुः ।

प्रायो वैदिककालत एवात्र भगवत्याः मरुत्वत्याः सेवरा ज्ञानार्जने संलग्ना बभूवुः । अगणिता ज्ञानिन ऋषयो मुनयो विद्वांसश्च क्रमशो जन्म लब्ध्वेमां भूमिं पूज्यन्तः । ज्ञानज्योतिरत्र वैदिककालतः प्रदीता ।

परन्तु, न ज्ञातु कश्चित् क्षणमपि तिष्ठत्यकर्मकृदिति प्रकृतिनियमः । अत उदय-नाचार्येणान्युच्चैर्षोपिनम्—'जन्मसंस्कारविद्यादेः स्वाध्यायकर्मणोर्हासदर्शनतो हासः सम्प्रदायममीयताम् ।' हामो वृद्धिश्च सृष्टिप्रचयवत् प्रकृतिनियम एव । तथापि परम्परा-गतज्ञानविज्ञानचर्चा, ज्ञानिनां समादरः, सम्मेलनञ्च विद्यास्वचला भक्तिर्देवतासु श्रद्धा मवदैव मिथिनायामासीत् । अद्यापि नैव तिष्ठतीति कथयितुं न शक्यते । धनिका अपि श्रद्धाघन्तःपयिना ज्ञानिनो जिज्ञासवो बभूवुः । तेषां सम्पत्तिः परोपकारायै-यासीत् । ममये-ममये विदुषां सम्मेलने तत्त्वविचारो धनिकानां राजप्रासादे प्रवर्त्तते स्म । सर्वेषां राजा महाराजानां धनिकानामपि मिथिनायामादर्शभूतो महाराजो जनक परामीद् यस्य कर्मनैष्ठिकत्वं सर्वत्र प्रसिद्धमेव । यथा लोकसमासु याज्ञवल्क्यादय ऋषयस्तत्रस्मिन् ज्ञानिनो धर्मविशेषचर्चां कुर्वन्ति स्म तत्त्वविचारे संलग्नाश्चामथन् तथैव मिथिलायां त्रिषधेन्द्रेषु ऋषिभिरा विद्वांसो धर्मनिर्णये तत्त्वनिर्णये च सदैव निरता बभूवुः । एवैव जिज्ञासापरम्परा तत्र मिथिलायां प्रवर्त्तते स्म ।

तस्यामेव परम्परायां दरभङ्गाराजधान्यां ये केचन राजानः पूर्वं पञ्चादपि महेशठक्कुरादयो बभूवुः, तत्संपर्कान् मधुवन्यादिकेन्द्रेष्वपि ये तत्त्वजिज्ञासव आसन्, ते सर्वेऽपि विदुषां माहाय्येन ज्ञानविज्ञानचर्चां कारयन्ति स्म । इत्थं प्रघर्षितायां परम्परायां मधुवनीनगर एकः प्रासङ्गः केन्द्रः संजातः । तत्र खलु महान्तस्तपरिवनो दरभङ्गाराजवंशीयाः संलम्भा आसन् । 'राजा प्रजारञ्जनादि' ति नियमानुसारेण स्वसेवकानां प्रजावर्गाणां कल्याणाय ते कदापि नालस्यमावहन्ति स्म । पूर्वकालीनशासकवदेवासन् ।

तत्रैको महान् तपस्वी हर्षधारिसिंहः स्वजन्मना मिथिला भूपितवान् । तस्य वशे वेदान्तविनोदः चेमधारिसिंहो राजकार्यनिपुणोऽपि विद्याभ्यासी काव्यरसिकस्तत्त्व-जिज्ञासुश्च समजायत । तेन न केवलं स्वकुलपरम्परानुसारेण तपश्चर्या कृताऽपि तु विशिष्टपण्डितेभ्यः सुदुस्तरमपि शास्त्रज्ञानमुपलब्धम् । तेन बहून्वाध्यात्मिकस्तोत्राणि विरचितानि । तस्य शैव-वैष्णव-शाक्तपरम्पराया सुदूरा दृष्टिरप्यासीत् । तेन 'सुरथचरितं' नाम महाकाव्यमपि रचितम् । महाकाव्येऽस्मिन् महाकाव्यस्य सर्वाणि लक्षणाणि सन्त्येव । सहैव काव्यगुणानां सन्निवेशोऽपि स्थाने स्थाने दृश्यते । इयमेवास्य महती कृतिः । अस्मिन्नुपासके कीदृशी देवताभक्ति(आध्यात्मिकचिन्तनं काव्यसास्त्रादनं काव्यनिर्माणकौशलश्चासीदिति तु महाकाव्यावलोकनेनैव सर्वे अनायासेन ज्ञातुं शक्नुवन्ति । अयञ्च परम्परारक्षकः प्रजापालने सहैव निरतः । अस्य पुत्रद्वयं श्रीबुद्धिधारिसिंहः श्रीजयधारिसिंहश्च । इमावप्युभौ विद्वान् कर्मनिष्ठौ परम्परानिर्वाहकौ च स्तः । उभावपीमौ ममाशीर्वादभाजौ । मनसा वाचा कर्मणा ज्ञानविज्ञानसेवायां प्रियिज्ञा-परम्परारक्षणे च संलम्भौ भवेतामित्येव मे आशीर्वचनम् ।

श्रीउमेशमिश्रः

८-६-१९६७

(महामहोपाध्याय डाक्टर श्रीउमेशमिश्र.
भूतपूर्वनिदेशको मिथिला-संस्कृत-विद्या-
पीठस्य, भूतपूर्वोपकुलपतिश्च कामेश्वरसिंह
दरभङ्गासंस्कृतविश्वविद्यालयस्य)

त्वाद्गन्ते समाधिजीवन्मुक्तिवर्णनाच्चात्राङ्गी रसः शान्तः । किन्तु वर्णन-वैशद्यक्रमेण शृङ्गारस्यापि प्राशस्त्यमस्त्येव । अङ्गरूपेण यथास्थलं हास्य-करुण-रौद्र धीर-भयानक-बीभत्साद्भुतरसा अपि वर्णिताः । उदाहरणान्यधस्ताद्हास्यन्ते । मुख-प्रतिमुख-गर्भ-विभर्श-निर्वहणाख्याः पञ्चापि नाट्यसन्धयो यथावसरं निवेशिता एव । लक्षणसूत्रघटकेतिहास-पदं पुराणस्याप्युपलक्षणम् । मार्कण्डेयपुराणे एकाशीतितमाध्यायादारभ्य त्रिनवतित-माध्यायपर्यन्तं देवीमाहात्म्यमुपवर्णितमस्ति । इदमेव त्रयोदशाध्यायात्मकं देवीमाहात्म्यं दुर्गासप्तशतीत्युच्यते । सप्तशत्या अस्याः प्रथमाध्यायस्य चतुरधिकशतमन्त्रेषु त्रयोदशा-ध्यायस्यैकोनत्रिंशन्मन्त्रेषु च संकलनया त्रयोविंशत्यधिकशतमन्त्रेषु वर्णितं कथाभागं सरसकल्पनया पल्लवयित्वाऽष्टादशसर्गेषु सप्तदशाधिकाष्टशतश्लोकेषु गुम्फितवानस्ति कविरधिप्रस्तुतकाव्यम् । नीतिप्रसंगेनार्थे, उपासनया धर्मे, सुरथस्य समावेशे च भोगवर्णनेन कामे, सुरथस्वराज्यप्रत्यावृत्त्या समाधिमोक्षप्राप्त्या चोपासनारूपधर्मात्रं मुख्यं प्रयोजन-मिति दर्शितम् । आदावाधाया महाशक्तेर्नमस्क्रिया प्रत्यक्षैव । रत्ननिन्दा-सद्गुण-कीर्तनं च यत्र तत्र वर्तत एव । नातिस्वल्पा नातिदीर्घा अष्टादश सर्गा सन्त्यत्र । ते च सर्गा एकवृत्तमया भवसानेऽन्यवृत्तकाश्च सन्त्येव । केचन तेषु नानावृत्तमयाश्च । सन्ध्या-सूर्येन्दुरक्षन्त्यादीनामपि वर्णनं यथायोगं निबद्धमेव । निदर्शनान्यप्येषां केषांचिदमे दास्यन्ते । नायकस्य सुरथस्य नाम्नाऽस्य महाकाव्यस्य नामकरणं सुरथचरितमिति । सर्गापादैककथया सर्गनामानि सन्तीति सर्गान्तपुच्छकया स्पष्टमेव ।

महाकाव्यस्यास्य संचिप्ता कथाः—

महाकाव्यमिदं महाशक्तेर्नमस्क्रियाभिः समारब्धम् । प्रथमं देवीमाहात्म्यवर्णनं ततः कविवंशपरिचयस्ततः कवेर्विनयोक्तयस्ततश्च मुख्या कथा । सा चेत्यम्—ऋत्या-चित् कोलापुत्रनगर्यां द्वितोन्नस्य मनोः स्मारोचिपस्य कुले चैत्रकुलप्रदीपः कश्चित् सुरथो नाम राजा बभूव । स च सर्थया धीरोदात्तादिगुणमण्डितः स्वमहिष्या मनोरमया सह सुखमयं जीवनं यापयति स्म । दुर्दैववशात् कदाचिच्छकृत्युपासनालव्यपरा-क्रमेण केनापि बलिनाम्ना शत्रुणा पराम्नातः स परमं दैन्यमवाप ।

राजलक्ष्म्या विरहितः स गृहलक्ष्म्याऽप्युपेक्षितो बभूव । सत्येवं स निर्वेदाद् धनमेव शिश्रिये । संयोगवशात्तस्मिन्नेव समये तस्मिन्नेव च नगरे कश्चित् समाधिनामा

वैश्योऽपि वसति स्म । सोऽपि पुत्रादिभिः परिक्लिश्यमानो वनं भेजे । वनेषु पर्यट-
तोत्तयोः सहसा समागमो जातः । तावुद्विम्रो मनसः शान्त्यर्थं मुनेर्मेघसः शरणं
ययतुः । मुनिश्च मायाया माहात्म्यमुपवर्णयन् तामाराधयितुं तावुपदिदेश । उपासनया
च जगदम्भायाः सुरथः स्वराज्यं लेभे वैश्यश्च समाधिर्जावन्मुक्तपदवीम् । ॐ

ॐ अंग्लभाषानूदितदुर्गासप्तशतीभूमिकायां ग्रन्थकर्त्राऽपि लिखितम् तद्यथा

At present, I would only beg to impress upon the reader, the force that is produced in a man through the momentum imparted by the Aradhana meditation, worship or mere devotion to the Deee. For, it is Bhakti or service that brought about the emancipation of Vaishya Samadhi and the enviable glory of King Surath. We find how the king, who could not wear his mind off from the attachment towards the appertenances of his kingdom, had to pray for but glory, of course that glory was far above the temporal figments; while Vaishya Samadhi, whose mind was desperately detached from his son and wife in course of but three years, gained perfectly renunciative tendency and realised how useless it was to hanker after exaltation (अभ्युदय). Consequently he is now fully prepared for that final Liberation that can only be acquired by renunciation and begs of the Mahamaya the tendency that led him to quit off all attachments towards anything genitive of the self.

So much for the abstract glory of the Premordial Mother (the root cause Mula Prakriti). Let us now synopsis the main story of the Durgā. We have seen how King Surath and Vaishya Samadhi got their desire attained. To be short King Surath was repeatedly attacked by his enemies who at last reduced him to a very sad plight and the unfortunate ruler now divested of all his appertenances was sore in heart and found it advisable to leave the little he had. On plea of hunting he rode off to a deep forest. By chance a Vaishya

प्रकाशिताः

- (१) श्रीस्तुतिमाला — भारतीयदर्शनस्य प्रतिशाखाप्रतिपादिका शक्तिस्तुतिः ।
 (२-६) शतनामपात्रिका — भवानी-काली तारा-विष्णु-सूर्याणां शतनामस्तुतयः ।
 (७) सुरस्यचरितं महाकाव्यम् — प्रस्तुतम् ।

अप्रकाशिताः

- (८) कालीककारादिसहस्रनामस्तोत्रम् — शिखरिणीवृत्तौ ।
 (९) ” ” — अपरम् ” ।
 (१०) तारातकाद्यदिसहस्रनामस्तोत्रम् — ”
 (११) सूर्यसहस्रनामस्तोत्रम् ।
 (१२) श्रीशिवस्तुतिमाला — शिवतत्त्वस्य दार्शनिकमहत्त्वम् ।
 (१३) श्रीश्यामातत्त्वमाला — शैवदर्शनप्रतिपादिकाऽऽद्यातत्त्वमाला ।
 (१४) श्रीतारातत्त्वमाला — शैवदर्शनप्रतिपादिका द्वितीयातत्त्वमाला ।
 (१५) शान्तिमाला (ऐहिकी) — भृगुहरिनिर्घेदवत्कवेर्निर्घेदभावप्रदर्शिका ।
 (१६) शान्तिमाला (दिव्या) — नवरात्रे पूज्यानां देवतानां दार्शनिकी वन्दना ।
 (१७) चिन्मालास्तोत्रम् — दुर्गासप्तशती पञ्चमाध्याये स्तुतानां विष्णुमायेत्यादित्रयो-
 विंशतिशक्तीनां दशमहाविद्याराधाप्रभृतिशक्तीनां च दार्शनिक-वैज्ञानिक-
 सिद्धान्तानुकूलस्य माहात्म्यस्य षष्ट्यर्षाद्यद्द्वन्द्वोनिबद्धैश्चतुरशतपद्वयैर्घर्णनम् ।
 (१८) विविधस्तोत्राणि — नानाद्वन्द्वोभिर्नानादेवतानां स्तुतिः ।
 (१९) अर्चनाख्यातिः — पूजापद्धतिः ।

प० सेमघारिसिंहस्य प्रतिभावेदुष्ययोः परिचायिकासु कृतिषु शक्तिमाहात्म्य,
 विरोपत श्रीदुर्गामाहात्म्यं प्रमुह्यतां भजते । प्रमाणं तत्रेताश्चतस्रः कृतयः—

- (१) आंगलभाषानूदिता दुर्गासप्तशती ।
 (२) शान्तिमाला-दिव्यप्रकरणम् ।
 (३) चिन्मालास्तोत्रम् ।
 (४) प्रस्तुतं च सुरस्यचरितं महाकाव्यम् ।

सुरथचरितमिदं कवेर्भावनायाः प्रौढ व्यापकं च स्वरूपम् । यथाविदितं म० म०
मदेशठक्कुरुकुले प्रथमो महाकाव्यनिर्माता प०त्तेमधारिसिंहः । महाकाव्ये कवेः स्वार-
सिंकी प्रवृत्तिर्व्यक्तीभवति, सुतरामस्मिन् प०त्तेमधारिसिंहस्य दार्शनिकप्रज्ञाया. काव्य-
कौशलस्य प्रतिभायाश्च यो विकासः समजनि तममुप्य विन्यास एषाञ्चयति दृग्गोचरताम् ।

महाकाव्यमिदं लक्षणलक्षितम् । लक्षणं हि महाकाव्यस्येत्यं सूत्रितं विश्वनाथ-
पञ्चाननेन —

सर्गबन्धो महाकाव्यं तत्रैको नायक सुरः ।
सद्वचसः क्षत्रियो वापि धीरोदात्तगुणान्वितः ॥
एकवंशभवा भूपाः कुलजा बहवोऽपि वा ।
शृङ्गार-वीर-शान्तानामेकोऽङ्गी रस इष्यते ॥
अङ्गानि सर्वेऽपि रसा सर्वे नाटकसन्धयः ।
इतिहासोद्भवं वृत्तमन्यद् वा सज्जनाश्रयम् ॥
पत्वारस्तस्य वर्गाः स्युस्तेष्वेकं च फलं भवेत् ।
क्वचिन्निन्दा खलादीना सतां च गुणकीर्तनम् ॥
एकवृत्तिमयः पद्यैरवसानेऽन्यवृत्तिकैः ।
नातिस्त्रुपा नातिदीर्घा. सर्गा अष्टाधिका इह ॥
नानावृत्तमयः कापि सर्गः कञ्चन दृश्यते ।
सर्गान्ते भाविसर्गस्य कथायाः सूचन भवेत् ॥
सन्ध्या-सूर्येन्दु-रजनी-प्रदोष ध्वान्तवासरा ।
रणप्रयाणोपयममन्त्रपुत्रोदयादयः ॥
वर्णनीया यथायोगं साङ्गोपाङ्गा अमी इह ।
कवेर्वृत्तस्य वा नाम्ना नायकस्यैतरस्य वा ॥
नामास्य सर्गोपादेयकथया सर्गनाम तु ॥

—साहित्यदर्पणम् ६।३।१५—३२५

तत्रास्मिन् महाकाव्ये रमयत्पद्यकदम्बविन्यासरूपः सर्गबन्धः सर्वत्र दृश्यत एव ।
चैत्रवशीयः क्षत्रियो धीरोदात्तः सुरथा नाम राजा नायकः । भक्तिपृष्ठभूमावलम्बित-

सर्गाणां सारसंग्रहः

सर्गसंख्या—सारांशः*

- १—मङ्गलाचरणकमे देवीस्तुतिः ऋग्विंश-परिचयः, विनयवाक्यानि, कोला-पुरनरेशस्य सुरथस्य गुणवर्णनम् ।
- २—सुरथमहिष्या मनोरमाया वर्णनं वर्षर्तुवर्णनपुरस्सरं संभोगशृङ्गार-वर्णनञ्च ।
- ३—कोलापुररासिनः समाधिनाम्नो वैश्यस्य तद्वैश्वर्यचरित्रयोश्च वर्णनं हेमन्तर्तुवर्णनपुरस्सरं वैश्यदम्पत्योः संभोगशृङ्गारवर्णनञ्च ।
- ४—समाधिपुत्रस्य घनेशस्य जन्माभिजात्यसंस्कारविवाहादिवर्णनं, स्नुषायां समागतायां पत्नीपुत्रस्नुषाभिः समावेरुपेक्षा, तज्जनितस्य समाधिमनस्ता-पस्य विशदं वर्णनम् ।
- ५—शरद्वर्णनं, सुरथशत्रुश्लिष्टदेवीस्तुतिः बलिनः शुभस्वप्नवर्णनञ्च ।
- ६—बह्वृभिः संगतस्य बलिनः सुरथेन सह संग्रामः, सुरथस्य पराजयः, परा-जितस्य तस्य मनोभाषः, वृद्धमन्त्रिद्वारा नगरमानीतस्य राज्यच्युतस्य तस्य प्रजाभिः परत्या च पराभवः ।

named Samadhi who was in a worse plight also happened to be at the same place. This accursed fellow had been exiled by his sons who had jointly aggrandized everything belonging to him and had taken up "all" cutting the unlucky old fellow with but showers of tears rolling down his cheek. In spite of the disasters suffered by him from his sons Vaishya's mind cannot take to detachment and he still suffers in his heart of hearts keen anxieties for the weal of those very unbecoming hostile progenies of his.

Surath and Samadhi now both meet in the forest and perceive through self exposition each other's woes. Perchance they come by the hermitage of one "Medhas" sage, a mystic hermit realising the essences of the universe and its cause. On

सर्गसंख्या—सारांशः

- ७—शिशिरर्तुवर्णनं, सुरयसमाध्योर्दुर्जीवनवर्णनं, तयोः परस्परालापेन समाखासनं च ।
- ८—दुःखिनः सुरयस्य गणेशस्तुतिपूर्वकं वनप्रस्थानम् ।
- ९—वने सुरयकृतस्य तपसो वर्णनं वसन्तवर्णनं च ।
- १०—आर्त्तो सुरयसमाधी देवान् संस्तोतुमुपक्रमाते । तस्मिन् एव स्वाश्रमे वसन् मुनिर्मेधा योगबलेन तयोरार्त्नादं विज्ञाय तौ स्वसमीपमाजाप्य देवीमाहात्म्यमुपवर्णयति ।
- ११—अग्दम्बा कथं प्रस्यन्ता भवतीति सुरयसमाधिभ्यां जिज्ञासितो मेधास्तद्दृश्यं प्रकटयन् पुनर्देवीमाहात्म्यं प्रकाशयति ।

inquiry the king reveals his woes and hardships to the sage and also the difficulties and paradoxical circumstances of the Vaishya merchant. Both of them are now affiliated to his discipleship and Medhas asks them to take recourse to the devotion and meditation to and upon the Great Premordial mother.

The thirteenth chapter or the last chapter (Adhyay) again takes us back to the main heroes, the king and Vaishya. They follow the advice of the sage and devotedly prostrate upon the feet of the Devei. After a series of sincerely devotional meditation and austerities they find the Devei before them. Three years elapse in the interval; and the book finishes with the conversation between the Devei on one side and the two supplicants on the other. The king on his prayer for glory gets the boon of being born as a Manu direct from the solar region after unsheathing himself from the then body. The Vaishya is perfectly disgusted of the worldly panorama and gets the boon of the true knowledge based on renunciation.

सर्गसंख्या—सारांशः

- १२—निर्विण्णास्य राज्ञः कष्टेन जीवनयापनं, तपस्या—कायिकी मानसी च, मानसाच्चर्चनं, समाधेस्तपः ; प्रसन्नया भगवत्या वरदानम् । सर्गेऽस्मिन् पोद्दशोपचारविधिना मानसाच्चर्चनमतीव वैशिष्ट्यमादधाति ।
- १३—सुरथवैश्वयोर्मुनिसमीपागमनम् । राज्ञे मुनेर्नास्त्युपदेशः ।
- १४—प्रोषितानायिकाया मनोरमाया विरहवर्णनं, चन्द्रोपालम्भः, स्वप्नः, करुणविप्रलम्भशृङ्गाररसस्य रम्यं वर्णनं च ।
- १५—मनोरमयाऽनुनीतस्य वृद्धमन्त्रिणो राजान्वेषणाय वनगमनम् । मार्गे राजदरशनम् । देवीवरदानमदगत्य सैन्यायोजनम् । जगदम्भानुकम्पया बलिनः पराजयः । सुरथस्य राज्यप्राप्तिः । लक्ष्मीवर्णनम् । राज्ञः प्रशंसा । शिशिरे मनोरमासंगतिः ।
- १६—सायं राजा मनोरमया सह राजधानीमायाति, सन्ध्यावर्णनं, मनोरमारूपवर्णनं, सम्भोगवर्णनं च ।
- १७—राज्ञः प्रत्यावत्तेनवृत्तान्ते श्रुते वैश्यपरिवारे समाधिकृते महान् शोकः समुदेति । तपस्वी-पुत्र-स्तुपाः दुःखमग्ना जायन्ते । श्रुत्वेमं वृत्तान्तं राजा 'समाधिर्ज्ञानं प्राप्य जीवति' इति वाचां वैश्यपरिवाराय प्रेषयति । ततः समाधिपुत्रो धनेशो मातरं पत्नीं च समारवाय वनं प्रयाति ।
- १८—समाधिपुत्रो वनं प्राप्य पितुश्चरणयोः पतति । पुत्रप्रार्थितः समाधि-मुनीनामाज्ञया गृहमागच्छति । लज्जिते पत्नीस्तुपे क्षमां याचयतः । निर्लिप्तः समाधिगृहे वसन्ननासक्तं जीवनं यापयितुमुपक्रमते, जीवन्मुक्तः सन् पद्मपत्रमिवाम्भसेव तिष्ठति ।

महाकाव्यमदः कवेरन्तिमा कृतिः । अथ प्रणयनसमयेऽसौ मनीषी मुक्ता-
घिन्दुरोगप्रस्तयाऽस्तप्रायवीक्षणशक्तिरासीदतो मनसा मुष्कितान् श्लोकान् समीपस्थितैः
पुत्रादिभिः संस्ठनानिःस्नातैर्लेखयति स्म । पौर्वापर्यादिविवेचन-संशोधन-परिवर्त्त-
नादि-निबन्धकृत्त्यसन्दोहं चक्षुरिन्द्रियरौथित्यतयाऽसमापयित्वैवासौ दिवंगतः । यथा-
स्थितोपलब्धमेवेदमुपस्थापयामि कवेर्गूढदार्शनिकभावसम्भिन्नकान्धोयरसानुभूतये
सविधे तत्त्वविदां रसज्ञानाम् ।

यथोक्तमुपरिष्ठादस्य विदुषो जीवनमुपासनायां दार्शनिकसिद्धान्तमनने चैव व्य-
तीतमतोऽस्य कृतिरपि पौराण्यपद्धत्या श्रुतिबहुला दार्शनिकसिद्धान्तसमन्वयप्रचुरा च ।
पुरोदीरितविषयप्रतिपत्तये महाकाव्यस्यास्य कतिपयानि विशिष्टानि पद्यानि दिङ्मात्रं
नीचैरुद्ध्रियन्ते—

(क) प्रन्यारम्भे 'आदौ नमस्क्रिये'ति कर्त्तव्यतया स्वाभिमतशैवसिद्धान्तानुकूला
शक्तिस्तुति.—

आद्या येयं भवानी प्रभवति भुवनत्रयूहभावकारा
माया-विद्येपसिद्धावरणकृतिरता चक्रकेलिप्रसन्ना ।
भक्त्या क्रीता तथेयं नृपतिबलचयैर्दीव्यति प्रीतिसिद्धा
नित्यानित्यप्रपञ्चैरविरतमिह नो वेदवगांश्च साऽज्यात् ॥

(ख) प्रावृह्णर्णनक्रमे शिवस्तुति —

कैलाशाश्रैः प्रमुदितमनाः शङ्करो नीलकण्ठो
मूढम्भावातैर्हृतविपरसः शम्भुरस्यन्तधीरः ।
पीयूषेशैरपि च सक्लीः प्रार्थितः स्तापितो यो
सोऽयं गौरीपतिरविरतं चित्तशान्तिं करोतु ॥—२।४३

(ग) शरद्वर्णनक्रमे देवीस्तुतिः—

शरत्प्रभा या च विभाति लोके
चित्तेऽयवा सैव कला विविक्ता ।
सर्वं त्वमेवेह जगत्प्रसादो
यस्मिन् सुखं वापि परापि शान्तिः ॥

निर्वाहशक्तिर्भुवि मे त्वमेव
गार्हस्थ्यलोकाश्रयमूर्त्तिरेवम् ।
सौभाग्यभाग्योदयशक्तिरुपा
सात्त्वयनिष्ठो हृदयप्रदीपः ॥—५।११, १२

(घ) भेदो मुनेरुपदेशक्रमे दार्शनिकसिद्धान्तविवेचनम्—

वेदान्ततत्त्वं विद्युधैः सदैव प्रतिष्ठितैः सा कथिता च शास्त्रे ।
सांख्येषु शक्ति प्रकृतिविचित्रा चैतन्यहीना कथिता मुनीन्द्रः ॥
शक्तिश्च विष्णोर्हृररेव साक्षाद् भेदो न कश्चिद्धि तयोः कदापि ।
व्यालापि वह्नेर्नहि बह्निभिन्ना यथा तथैव प्रतिभाति शक्तिः ॥

१०३६, ४०

अभेदभावेन शिवं विभिन्नं केचित्तु बीवं शिवतत्त्वमंशम् ।
वदन्ति चैतन्यमितं शरीरे भिन्नानि शास्त्राणि विभान्ति लोके ॥
इयं तु तावच्छिवदर्शनाना मति कथंचित्कथिता मया ते ।
पुराणवर्गेषु च 'नामरूपे' मूलं स्वरूप कथित विचित्रम् ।

१०४६, ४७

रसानां वर्णनम्

(१) सम्भोगशृङ्गारस्य—

दृढतमपरिरम्भैर्भावभयैरधीरा विविधविधिरतीशप्रक्रियाभिविधितम् ।
कथमपि हि विचित्रा ह्यायभावप्रभायैर्ग्लयति मदनान्नि मध्यरात्रे पुनःसा ॥
३१४०

(२) विप्रलम्भशृङ्गारस्य—

साऽहं स्वभावात् प्रणिधानभावा तमेव लोकं रघिमण्डलं तम् ।
यास्यामि यस्मिन्नजन्मबन्धाद् गतः पतिर्मे तपसः प्रभावात् ।

१४१५

(३) वीरस्य—

यज्जन्मभारत्रं सहसैव लब्धं लोकप्रसिद्ध सुरधेन भक्त्या ।
मुनेः कृपायास्तदिहापि टरयं सैन्येषु मध्ये निजनेत्रसा वा ॥—१५१२६

(४) कर्णास्य—

पुरेण किं मे स्तुषया तथा वा पौत्रेण किं वा मम वंशवृद्धया ।
नवीनवैषद्यगतं च दुःख केनापि नैष प्रतिहन्यते तत् ॥—१७१४

(५) हास्यस्य—

विशालनागेन सुप्तेन गच्छन् प्रियां सुपत्नीं मनसा स्मरश्च ।
सिक्त. पयोभिर्विकलो युयान्तो घदत्यहो यानमदो न सुष्टु ॥—२/१८

(६) रौद्रस्य—

दात्रानलचयं गत एष वह्निः संवर्द्धितो मोघनिदाघकाले ।
अन्तर्वह्निस्तत्त्वविशेषरूपः पुनः समाधेर्हृदयं प्रविष्टः ॥—४/३८

(७) अद्भुतस्य—

इत्था वरौश्च जननी भवभावगम्या
श्यामाभ्ररूपललिता लसिता कृपाभिः ।
प्रारब्धकिल्बिषपटुर्णं नयनानलेन
दग्ध्वा गता नयनयोर्विलयं तयो सा ॥—१२/५४

(८) भयानकस्य—

तद्रक्तविन्दुः पतितो हि भूमावुत्पादयन् सोऽपि समानशक्तीः ।
अशेषसंख्याभिरथासुराणामाच्छादयत्येव भुवं विचित्राः ॥—११/१९

(९) बीभत्सस्य—

अष्टाभिरेषा निजघान काली, तं रक्तबीजं विल शक्तिभिः सा ।
स्वयं तु पण्योपमजिह्वयैव लिलेह् विन्दून् प्रसनप्रवृत्ता ॥—११/१६

(१०) शान्तस्य—

सेयं वैश्यं वणिजममलं प्रत्यहं रक्षतीशा
मुक्तिं चास्मै दिशति परमं ज्ञानविज्ञानजाताम् ।
जीवन्मुक्ति मुनिवरकुलेः प्रार्थितां वा सुबोधो-
मानन्दं वा गृहपतिगतं सा प्रदत्ते कलाभिः ॥— १८/४१

(११) वास्तव्यस्य—

शिशुमुखमतिलोलं वीक्ष्य हृद्भ्रमावनाभि—
निजमनसि स धीरो धाष्पवेगाधरुद्धः ।

क्षयजनितविबोधोद्भवो भक्तितनम्रो घनेशः

क्षणमिह करशुभं सोऽपि घत्तेऽतिबद्धम् ॥—१७४१

ऋतूणां वर्णनम्

(१) वसन्तः—

पुँस्कोकिलोऽयं हि रसालमूर्खी भुक्त्वा निकृजत्यतिशोणदृष्टिः ।

स कामदूतः प्रमदाञ्जनानां हन्ताथवाऽयं विरहानलत्वात् ॥—१७४२

(२) ग्रीष्मः—

दावानलत्वं गत पथ वह्निः संवर्द्धितो भोषनिदाघकाले ।

अन्तर्वह्निस्तत्त्वविशेषरूपः पुनः समाधेर्द्दयं प्रविष्टः ॥—१७४३

(३) प्रावृषः—

तयोर्विलासः प्रतिवर्द्धमानः कादम्बिनीदर्शनकौतुकेन ।

हृद्रोऽपि साचिव्यमिवाय कुर्वन् पीयूषघारा प्रतिवर्षति स्म ॥—१७४४

(४) शरदः—

कमलकुसुमकाशैश्चन्द्रशुभ्राशुभिस्तैः

सितकलकलहंसैर्मालतीपुष्पहासैः ।

विविधकुसुमभारह्यान्तरङ्गीप्रभाभि—

नंशरदि वनश्रीर्व्यज्यते पुण्यभूमौ ॥—१७४५

(५) हेमन्तः—

तुषारसजीकृतशाद्वलं च मुक्तासुसज्जीकृतमिन्द्रनीलम् ।

रवेः कराम्रैर्दुशीतलं तद्धेमन्तराजस्य च भूमिशैली ॥—१७४६

(६) शिशिरः—

घनेन हीनोऽपि नरश्च शीते पलालसज्जीकृतशाय्यिकायाम् ।

निशां नयत्येव सह स्वपत्या सुप्तं समालिङ्गितविग्रहः सन् ॥—१७४७

प्रकृति वर्णनम्

(१) सन्ध्यायाः—

दिव्याङ्गरागा सुरभाषजाना दोर्दण्डमार्चण्डकलाप्रभाभिः ।

मृद्धी च चन्द्रप्रभया प्रकामं कामायमानेव समीपमेति ॥—१७४८

सुरथचरितमहाकाव्यस्य सर्गानुक्रमणिका

१. सुरथपरिचयः ।
२. प्रावृट्-सम्भोगः ।
३. वैश्यपरिचये हेमन्तवर्णनम् ।
४. समाधेर्मनस्तापः ।
५. वलिनोविजयक्रमे शरद्वर्णनम् ।
६. सुरथपराजयः ।
७. सुरथसमाधिगतशिशिरपराजयः ।
८. सुरथप्रस्थानक्रमे श्रीगणेशस्तुतिः ।
९. तपोवने वसन्तवर्णनम् ।
१०. कर्मविपाकोपदेशः ।
११. श्रीदेवीमाहात्म्यम् ।
१२. वरदानम् ।
१३. नीतिप्रकरणम् ।
१४. राज्ञो विलापो वा चन्द्रोपालम्भः ।
१५. राज्ञप्रप्तिः ।
१६. राजभोगः ।
१७. वैश्यपरिवारनिर्वेदः ।
१८. जीवन्मुक्तिप्रकरणम् ।

(२) सूर्यस्य —

उदीयमानाऽपि रविः कलाभिः स लोकाभिः प्रियमेव मित्रः ।

लोकोपकाराश्च सदैव सन्तो भवन्त वात्सा अपि ते प्रभाभिः ॥—७।१०

(३) चन्द्रस्य—

उडुपतिरिह शुभ्रो ह्यगौरैर्मयूखैः ।

क्षयति जलदौरान दिक्षु कौत्सिप्रभावात् ।

फचिर्दासतविवर्णा चेद्विभातीह ह्यद्यो ।

वियति जज्ञदमाला सैप शारद्यभावः ॥

(४) रजन्याः—

केचित्तपोभिश्च निशा नयन्ति केचित्सुविद्याभ्यसनप्रयासैः ।

अन्ये घनेशाः सुरतैश्च मयैर्जाता त्रियामा भुविचैकयामा ॥—३।२८

प्रदोष—ध्वान्त-वासरादीना वर्णनानि यथास्थानमायातानि, विस्तरमियाऽ-
त्रोदाहरणानि नोपन्यस्तानि तेषा, तान्यपि पाठकाना स्वयमेव दृशमश्चयिष्यन्ति; एवमेव-
ध्वनि-गुण रीत्यलङ्कारादीनामपि निदर्शनानि ।

कृतिरियं न कविताभिरेवैहिकानुष्मिकसाध्यसिसाधिपोर्वयसायिकवेर्नवाऽऽ-
शैशवादभ्यस्तसंस्कृतवाङ्मयाय, किन्तु सर्वदेवापासनालीनत्यावाल्यादभ्यस्तपाश्चात्य-
भारतीकस्य । सुतरामस्मिन् महाकाव्ये कालिदास-माघ-भारवि-श्रीहर्षादिमहाकविकृत-
महाकाव्यगतं चतुरस्र वैशिष्ट्यं दुर्लभमेव । कृतेरमुष्याः कवि कौलिकमंस्कारवशात्
सहृदयसुरसरस्वतीसेवकसुधीसमुदायसाहचर्याच्च संस्कृतसाहित्यरसिकतामानर्जं । तथा-
ऽप्यसौ श्रान्तः सुलाय महाकाव्यप्रणयनसाहसमकरोत्, पुरोदीरितरीत्या लक्षणलक्षि-
तस्य महाकाव्यस्य गुम्फने सफलता चाप्नोदस्मिन्नपि संस्कृतहासयुगे विशतितमस्य शृष्टा-
ब्दशताब्दस्योत्तरार्द्धभागे—इति वैशिष्ट्यशिरोरत्नमस्येत्यलम् ।

सरिसव-पादो

दरभंगा

रम्मा तृतीया

२०२४ वि व

विदुषा विधेय

श्रीतेजनाथभाः

सुरथचरितमहाकाव्यस्य सर्गानुक्रमणिका

१. सुरथपरिचयः ।
२. प्रावृद्-सम्भोग ।
३. वैश्यपरिचये हेमन्तवर्णनम् ।
४. समाधेमनस्तापः ।
५. बलिनोविजयक्रमे शरद्वर्णनम् ।
६. सुरथपराजयः ।
७. सुरथसमाधिगतशिशिरपराजय ।
८. सुरथप्रस्थानक्रमे श्रीगणेशस्तुतिः ।
९. तपोयने वसन्तवर्णनम् ।
१०. कर्मविपाकोपदेश ।
११. श्रीदेवीमाहात्म्यम् ।
१२. वरदानम् ।
१३. नीतिप्रकरणम् ।
१४. राज्ञो विलापो वा चन्द्रोपालम्भ ।
१५. राज्यप्राप्तिः ।
१६. राजभोग ।
१७. वैश्यपरिवारनिर्देशः ।
१८. जीवनमुक्तिप्रकरणम् ।

प्रकाशकीयम्

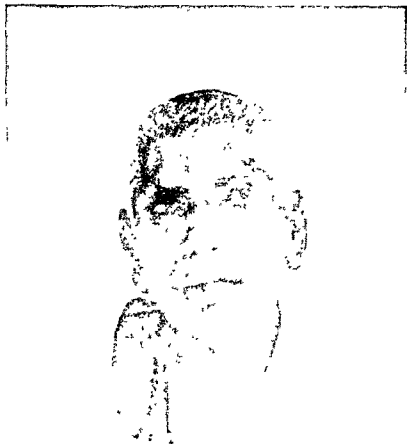
पितृचरणेषूपरतेषु तत्सेवा तत्स्मृतिरक्षणात्मिकैवावशिष्टा समक्षमावयोस्तत्र प्रयतमानावावां नितरामात्मतुष्टिमनुभवावो विलोक्य महाकाव्यमदो मुद्रितं सत् प्रकाशनाय प्रस्तुतम् । सर्वप्रथममत्र धन्यवादाहो भारतीय केन्द्रियशासनस्य शिक्षा-मन्त्राणालयो यस्य, द्रव्यसाहाय्यसौजन्येन जातमिदं मुद्रापितम् । अवसरेऽस्मिन् स्वर्गीयो महामहोपाध्यायो डाक्टर उमेशमिश्रोऽवतरति स्मृतिपर्यं, यस्य प्रोत्साहनमागं दर्शनाभ्यामेवेदं जायते प्रकाशितं, येन चामुखलेखनेनामुप्य महत्त्वमुपवृंहितम् । तस्य शान्तायात्मनेऽपि हार्दिकं श्रद्धाञ्जलिं समर्पयावः । सम्पादकायास्याऽत्मीयायापि पण्डित श्रीतेजनाय(भ्ना)शर्मणे कृतज्ञता ज्ञापयावो येनास्मत्स्नेहानुरोधेन प्रतिकूलास्वपि परिस्थितिषु पुस्तकमदं सम्पादितमस्ति । दरमङ्गास्थराजप्रेसकम्पनी(प्राइवेट)-लिमिटेडसंस्थाऽधिकारिणः कर्मचारिणश्चापि सर्वथा साधुवादाहो यैः सपरिश्रमं साधु मुद्रितमिदम् । यथाप्रस्तुतमिदं सहृदयसुधीसमक्षमुपस्थापयावः पितृचरण-स्मृतिकुसुमं, त्रुटीनां कृते क्षमापयावश्च ।

विद्वदाश्रवो

श्रीबुद्धिधारिसिंहः

श्रीजयधारिसिंहः

सुरथ-चरितं महाकाव्यम्

* श्री १०८ दुर्गादेव्यै नमः *

अथ सुरथ-चरितं महाकाव्यम्

प्रथमः सर्गः

आद्या येयं भवानी प्रभवति भुवनव्यूहभाषप्रकाशा
मायाविद्येपसिद्धापरणकृतिरता चक्रकेलिप्रसन्ना ।
मक्त्या क्रीता तथेयं नृपति बलचयैर्दाव्यति प्रीतिसिद्धा
नित्यानित्यप्रपञ्चैरविरतमिह नो वेदवर्गाश्च साऽव्यात् ॥१॥

सिद्धाश्रमेषु प्रतिसेविता या
करोति कार्यं विनिधं निचित्रा ।
प्रकृत्यभेदाचरणा च लोके
सत्कल्पनामिस्तु बहिर्निमातु ॥२॥
क्रतवो विभवैश्च विभान्ति यया
समया विषयाश्च तथा भुवने ।
प्रकृतिः परमा ललिता विजया
हृदि सा सततं वसतु प्रमया ॥३॥
या सत्कवीनां विभवेषु रम्या
रम्या तथा राजममृद्धिमिथ ।
रम्या पुनर्या व्यमनप्रपञ्चैः
सेयं कलाऽस्मान् सफलान् सदाऽव्यात् ॥४॥

येयं कामगवी नित्या वेदवर्गप्रसूः शुभा ।
भावनावाटिकायां सा चरन्ती नः सदाऽवतु ॥५॥

विच्छक्तिप्रेरितान्तःस्थो माहेशतनयात्मजः ।
कीर्त्तिजातगिरीशान्तस्तच्छ्रीश्रीकरलोलुपः ॥६॥

देवो हर्षोद्भवः कथित् क्षेमाद्वैतमना मुदा ।
देव्याः प्रसादमत्युग्रं प्रकाशयितुमिच्छति ॥७॥*

(युगमकम्)

देवीमाहात्म्यमत्युच्चैः किञ्चिदिच्छति मन्दधीः ।
मादृक् स्वल्पप्रबोधोऽपि प्रकाशयितुमुत्तमम् ॥८॥

मोहादिभिर्दुराराध्या स्वाराध्या भक्तिभिस्तथा ।
येयं विश्वस्वरूपा, किं तस्या माहात्म्यभावना ! ॥९॥

कीदृशा मानवासाध्या सा सौभाग्यप्रबोधिका ?
मानवाधमवर्गैश्च बोधसाध्या कथं नु सा ? ॥१०॥

अथवा मम सैवेह स्मृतिविद्या विभा परा ।
सन्नोदयति बुद्धिं च देवीमाहात्म्यकीर्त्तने ॥११॥

व्यापिका यदि संकीर्णा बुद्धिं प्रेरयति स्वयम् ।
किमाश्चर्यं भवेत्तस्मान्मूढानां काव्यकौतुके ॥१२॥

* महामहोपाध्याय-महाराज-मिथिलेश-महेशठक्कुरकुलोत्पन्नो महाराजकुमार
कीर्त्तिसिंहस्य प्रपौत्रो तिरिधारीसिंहस्य पौत्रो हर्षधारिसिंहस्य पुत्रः श्रीकरापरनामधेयः
श्रीक्षेमधारिसिंहो वेदान्तविनोदो महाकाव्यस्यास्य कर्वायतेति सूचितम् ।

काचित् पिपीलिका चन्द्रं यातु जातु लघीयसी ।
पद्भ्यां वा यदि तस्यास्तु भवेद् दृक् करुणामयी ॥१३॥

बहुना किमिहोक्तेन परा विद्या च या शिवा ।
मत्तः सैवेह गृह्णाति स्त्रीयं माहात्म्यमुत्तमम् ॥१४॥

सुरथे दिव्यभूषे च समाधौ वैश्यपुङ्गवे ।
कृपां यथा कृतवती सा तथा परिलिख्यते ॥१५॥

भोगमोक्षौ करात्तस्याः कथं लभ्यावुपासनात् ।
चतुर्वर्गः कथं लभ्यस्तत्कृपालवतोऽथवा ॥१६॥

× × × ×

राजपिः सुरथो राजा चक्रवर्ती च भाग्यवान् ।
स्वारोचिषे मनौ जातो द्वितीये सत्कुलोद्भवः ॥१७॥

चैत्रवंशप्रदीपश्च प्रजाकल्पद्रुमस्तथा ।
कोलापुरसुमेरुश्च लोकयात्रा सुतीर्थवान् ॥१८॥

विद्यानदी न दीनश्च कल्याणगुणवान् स्वयम् ।
पृथ्वीवधूवरः श्रीमान् मर्यादामेखलाप्रियः ॥१९॥

नीतितोयधरः साधुः सत्यधर्मरतो दृढः ।
देशकालविभागज्ञः कीर्तितो भुवनत्रये ॥२०॥

निग्रहानुग्रहे दक्षो धर्मासनपदस्थितः ।
दानानलो रिपूणां च तोलालौल्यहरो निम्बुः ॥२१॥

सुहृच्चकोरचन्द्रश्च नायिकावल्लभो रतः ।

नायिकाधिपतिः शुद्धः सज्जनानन्दवर्द्धनः ॥२२॥

स सुवर्णच्छ्रिर्धीमान् सदानन्देन मण्डितः ।

त्रिवर्गप्रोतिमान्यश्च लोकान्तःस्थो वशो समः ॥२३॥

सिद्धाश्रमविधिज्ञश्च रक्षाधर्मगुरुः स्वयम् ।

ज्ञानविज्ञानतीर्थेषु स्नातको रतिरीतिमान् । २४॥

विपत्त्वृणानलः श्रीशः श्रीकराणां सुरक्षिता ।

अज्ञातभाग्यदोषश्च प्रबलः शुभजो भयः ॥२५॥

कर्णस्पर्द्धां प्रदाने च कलानां द्रुतशिक्षकः ।

यज्ञकर्मक्रियादक्षस्तत्फलानां च सिन्धुराट् ॥२६॥

क्रोधेऽग्निसदृशो वीरः क्षमया पृथिवीसमः ।

तपोमूलं क्वचित्तस्य देवाराधनजं तथा ॥२७॥

व्रतक्रियाबलं वापि क्वचित् तीर्थप्रसेवनम् ।

हठयोगबलं तस्य क्वचित् त्यागबलं तथा ॥२८॥

निरामयाः प्रजास्तस्य स्व-स्वधर्मेषु निष्ठिताः ।

दीर्घायुष्ट्वं प्रमुञ्जानाः क्लेशराज्यबहिष्कृताः ॥२९॥

कनिष्ठमरणं नैव क्वचिद् राज्येऽस्य केनचित् ।

हेतुना वापि नैवासन् शोकदुःखमयादयः ॥३०॥

ध्यानेनास्थैत्र स्वान् कान्तान् साक्षात्कुर्वन्ति नायिकाः ।

कामनाणविमिचान्ता मानिन्यो रहसि स्थिताः ॥३१॥

अस्य शक्त्या प्रमाताश्च मल्ला युद्धप्रनिन्दकाः ।
व्यसनेषु च दोषान् स सदा पश्यति नीतिमान् ॥३२॥

सर्वान् सुरान् समं पश्यन् राजते मनसा धिया ।
विधि शिवं हरिं वापि देवीं शक्तिं रविं तथा ॥३३॥

नो द्वैतभावना तस्य चित्ते क्वापि प्रबोधजा ।
संसारे वा विरक्तिः सा यस्यामद्वैतभावना ॥३४॥

अकामं कुरुते कर्म, विपाकनाशनाय वा ।
कर्मणां कृतपूर्वाणां मतिमान् सुरथः स्वयम् ॥३५॥

न कोऽपि गुरुरस्यासीद् यस्मात्सद्रक्षणं भवेत् ।
यस्माद्दृष्टिर्वा चिन्तायां विपत्तौ वा कथञ्चन ॥३६॥

कस्मिन् वापि महत्तन्त्रे संसक्तं नापि तन्मनः ।
सूक्ष्मदर्शनवृत्तिर्वा न वास्य मनसि क्वचित् ॥३७॥

प्रकृतिः पुरुषो वापि ब्रह्मतन्त्रमथापि वा ।
न किञ्चिद् मिथवीजञ्च तन्मते युद्धिजं विमु ॥३८॥

ज्ञानमद्वैतरूपं नो तस्यासीत्कर्मवासिते ।
क्रियादर्पान्विते चित्ते मक्तिर्वा विनयान्विता ॥३९॥

निष्कामकर्मभिस्तस्य चित्तमासीद् प्रकृष्टितम् ।
प्रारब्धस्य च नो शक्तिं वेत्त्यसौ कालचोदिताम् ॥४०॥

प्रायश्चित्तक्रियामिर्वा मक्त्या वापि च भृमृतः ।
प्रारब्धकर्मणां नाशः स्यात्तथापि क्वचित्क्वचित् ॥४१॥

निष्कामकर्मणा सिद्धिः प्रारब्धावरणं विना ।
जायते च क्वचिल्लोके भक्त्या वापि क्वचिच्छ्रमा ॥४२॥

भायां न वेत्ति विविधाकृतिमिविचित्राम्
शक्तिं शिवं नु गणपं विधिमेव सद्यः ।
चित्तप्रणोदनकरी नहि वापि भक्ति-
श्चित्ते न किञ्चिदपि तस्य परं न चिद्वा ॥४३॥

इति श्रीक्षेमवारिसिंहशर्मरचिते सुरथचरिते महाकाव्ये
सुरथपरिचयो नाम प्रथमः सर्गः ॥

द्वितीयः सर्गः

तस्य प्रिया च पृथिवी सदृशी सुराज्ञी
तस्मिन् मुदा रतिरते फलिते लते ते ।
कल्पाश्रिते कुसुमिते रमणप्रिये च
कर्माजिते प्रतिदिनं सुखदेज्य भव्ये ॥१॥

मनोरमा सा सुरथस्य पत्नी
धरेव साक्षाद् रतिदा च नित्यम् ।
मापत्यभानं सहसैव हित्वाऽऽ-
सक्ता च तस्मिन् पतिभावनिष्ठा ॥२॥

कल्पाश्रिते ते रतिदे लते द्वे
प्रचक्रतुर्भाविवर-प्रसादम् ।
समे समे रत्नफलप्रभावे
तस्मिन्न'गत्वं च सदानुजातम् ॥३॥

कर्माजिते ते सततं च तस्य
प्रिये सुमावैर्ददतुर्विलामम् ।
तस्माद्द्वरा तोयधराद् यथैव
सुपोषिते ते शुभदे तथैव ॥४॥

तयोर्विलामः प्रतिवर्द्धमानः
कादम्बिनीदर्शनकीर्तुकेन ।

इन्द्रोऽपि साचिव्यमित्रास्य कुर्वन्
पीयूषधारां प्रतिवर्षति स्म ॥५॥

सदुत्तमर्णाय यथाधर्मणः
प्रदित्सुरेव स्वयमेव देयम् ।
प्रारब्धकर्माथ तथैव राज्ञे
भोग्यं परं दित्सति चापि दत्ते ॥६॥

अतः पयोदं सुघनं च दृष्ट्वा
महान्ति सृञ्जन् स सुखानि भूपः ।
सा चापि रम्या प्रकृतिर्विभूत्या
मातेव बालं प्रतिमोदयन्ती ॥७॥

किमिन्द्रनीले च सुचारिरत्ने
मुक्ताः सुपट्टाः सितपद्मवद्धाः ।
समोद्भवर्णाः शिवसूत्रवद्धाः
शस्यध्वजा वा प्रतिभान्ति दृष्ट्वाः ॥८॥

किं वा महेशस्य कलेवरे च
विभूतियुक्ते सुविभूतिदेऽपि ।
मुक्ता विमुक्ता इव भान्ति युक्ता
भोगप्रलुब्धाः शिवभक्तिनिष्ठाः ॥९॥

किं वापि कालागुरुधूमपत्रे
श्रीखण्डदण्डावलिरेव दूरे ।
सुकेतकी पंक्तिरियं विविक्ता
तस्मिन् सुपुत्रे निहताञ्चवा किम् ॥१०॥

कथं कथंचिज्भटिति प्रकृष्टं
गत्वैव हृदयं प्रियमेति गूढम् ॥१६॥

काश्चित् सुतन्त्रीलयभावमग्ना
गायन्ति नार्यश्च पतिप्रबन्धम् ।
अन्याः प्रमोदं प्रवहन्ति विशा-
स्तदीयनामान्तरितैश्च गीतैः ॥१७॥

विशालनागेन सुखेन गच्छन्
प्रियां सुपत्नीं मनसा स्मरंश्च ।
सिक्तः पयोभिर्विकलो युवान्तो
वदत्यहो यानमदो न सुष्टु ॥१८॥

करं सुनागस्य च नागरूपं
मत्वा मयूरः क्वचिदेति मूर्द्धिभ ।
उदुधूय पुच्छं नदति प्रतिष्ठः
केका विशेषां च ददाति शोभाम् ॥१९॥

काश्चित् सकामाः समदाः सगूढा
वामाभिरामा रमणप्रलुब्धाः ।
रम्या अंशक्ता गृहसारिकास्ताः
स्थिताः सुहर्म्ये सुरतानुरोधात् ॥२०॥

तद्विभिभास्ताः श्वसनप्रतप्ता-
स्तच्छिन्म चतुर्ददति प्रकामम् ।

भोक्तुं न हातुं स्वपतिं सुरत्नं
भोग्याश्च योग्या रहसि स्नभग्यात् ॥२१॥

श्रीदाः कदम्बा वनिताजनानां
रम्याः सुरम्याः पयसापि नैव ।
प्रियाननालोकनलुब्धचित्ताः
स्वकीयरोमाञ्चितभावमव्याः ॥२२॥

उड्डीयमानैश्च वकैः सुयुक्तं
वियद्वितानं सहसा विलोक्य ।
काञ्चित्सुरम्याः पतिभिः सहापि
कर्त्तव्यमूढाः प्रतिभान्ति दिव्याः ॥२३॥

भ्रूभ्नाप्रवातैविकलीभवन्ति
केचित्तु कार्यार्थपराः सुविज्ञाः ।
कर्तुं न त्यक्तुं प्रभवन्ति वृत्ती-
भोगानिव क्षीणवलाः प्रियाणाम् ॥२४॥

श्रुत्वा च काचिद् वनिताऽधिगेहम् ।
ससम्भ्रमं सम्मिलदीक्षणां स्वं
पतिं समालिङ्गति वेपमाना ॥२५॥

काचित्तु काम्या सुरतप्रशान्ता
पत्युः सदङ्गे समदा शयाना ।
रतिश्रमोद्भूतनिदाघमुच्चै-
रासारपाताय पुनः स्पृहालः ॥२६॥

नगाङ्गनाङ्गात् पतिताः सुनद्यः
 समुद्रपत्न्यो जलसन्निपाते ।
 अप्राप्य सिन्धुं सहसा पतन्ति
 सस्वेदकामज्वरमुद्रहन्त्य' ॥२७॥

ग्रीवा द्विजानां यदि वा कदाचित्
 स्यात्ते च सुप्ता गिहगाँश्च दृष्ट्वा ।
 उड्डीपमानान् वियति प्रबुद्धान्
 क्रियापरत्वं निश्चितं च कुर्युः ॥२८॥

मेघेन चन्द्रो विकलो कृतोज्यं
 तस्मादसावप्यति कृष्णवर्णः ।
 अतो न दातुं नहि वापि भोक्तुं
 पानीयमित्यं कुलिशप्रहारी ॥२९॥

तेजोद्वयं यद् युगपत् स्वकोष्ठे
 संमचितं तद् दुरितं हि घोरम् ।
 पापं तदेवामृतदानसारैः
 प्रक्षाल्यते शस्य निवर्द्धयैश्च ॥३०॥

जलं समाकृष्य जलाशयेभ्यो
 मेघा विचित्रा प्रपिनन्ति पृष्ठाः ।
 तदेव तैश्चामृतमम्युकाले
 प्रवर्ष्यते ते च मरन्ति तृष्ठाः ॥३१॥

सुशीतलुब्धाश्च विशालनागा
 गन्वा बहिस्ते निजगह्वरेभ्यः ।
 ताम्बूलभूमिं सविषाः प्रयान्त-
 स्तां नागवल्लीं चरितार्थयन्ति ॥३२॥

माञ्जिष्टिकं वापि सुपाण्डुरं खे
 मेघं सुमद्रं मृदुलं विलोक्य ।
 क्वचित् सुवृष्टिं क्वचिदप्यवृष्टिं
 कृपीवलाश्वापि विचारयन्ति ॥३३॥

भूमिं समन्तात् प्रविलोक्य धीरा
 श्वाप्लावितां चापि सुरुचितां ताम् ।
 निर्णेतुमस्यां नहि ते समर्थाः
 शुभा सुवृष्टिर्यदि वाप्यवृष्टिः ॥३४॥

क्वचित् सितो वाप्यसितः पयोदः
 क्वचिच्चधूम्रो मृदुलः सुपीतः ।
 मनोभवः केलिनिदेश भूमौ
 यूनां विनोदं प्रियमातनोति ॥३५॥

घाला निवद्धा गृहपिञ्जरेषु
 पतिं युवानं रहसि प्रियं स्वम् ।
 भावोद्भवेनापि वयः प्रवन्वात्
 त्यक्तुं न भोक्तुं परिशक्यते हा ! ॥३६॥

कार्येषु दत्ता अपि भृत्यवर्गा
 विलोक्य मेघाँश्च विविक्तवर्णान् ।
 अनेकसौकर्यपृथक्कृतास्ते
 पत्न्युनिदेशं नहि पालयन्ति ॥३७॥

विशालवक्षोजभरानता याः
 स्नातुं गता पुष्करिणीतटेषु ।
 आसारसेकावलिमोदिता सा
 धत्ते च कामोद्गतरोमराजीः ॥३८॥

स्नेहानुलिप्तैश्च कचैः सपुष्पैः
 पुष्पासवेनापि सुपद्मिनीनाम् ।
 ताम्बूलपूर्णाननजातगन्धै-
 रुत्पद्यते कामिजने विकारः ॥३९॥

पवित्रतामूलमिदं पयस्तत्
 सन्तर्पणं जीववतां तथा तत् ।
 संवद्धितं चाब्जवनं विधूय
 धत्ते न लज्जाकणिकामथापि ॥४०॥

आकृष्य नद्याश्च पयांसि मेघा
 स्तान्येव वर्षन्ति नगेषु तापे ।
 अचेतनानामपि कीर्त्तिरेषा
 धिङ्मानवाँस्ताँश्च कृतघ्नवर्यान् ॥४१॥

नागा विशाला विवृताननत्वा-
 ज्जलानि वातं च समं पिबन्ति ।
 विपस्य नाशो नहि तेन जातः
 सुपोषणेनापि दृढास्तु दुष्टाः ॥४२॥

कैलाशाश्रुः प्रमुदितमनाः शङ्करो नीलकण्ठो
 मञ्जुभावातैर्हृतविपरसः शम्भुरत्यन्तधीरः ।
 पीयूषेशैरपि च सकलैः प्राथितः स्नापितो यो
 सोऽयं गौरीपतिरविरतं चित्तशान्तिं करोतु ॥४३॥

इति श्रीचेमघारिसिंहशर्मरचिते सुरथचरिते
 प्रावृत्सम्मोगो नाम द्वितीयः सर्गः ।

कार्येषु दत्ता अपि भृत्यवर्गा
 विलोक्य मेघाँश्च विविक्तवर्णान् ।
 अनेकसौकर्यपृथक्कृतास्ते
 पत्युनिदेशं नहि पालयन्ति ॥३७॥

विशालमद्योजभरानता याः
 स्नातुं गता पुष्करिणीतटेषु ।
 आसारसेकावलिमोदिता सा
 धत्ते च कामोद्गतरोमराजीः ॥३८॥

स्नेहालुलिप्तैश्च कचैः सपुष्पैः
 पुष्पासवेनापि सुपद्मिनीनाम् ।
 ताम्बूलपूर्णाग्निनजातगन्धै-
 रुत्पद्यते कामिजने विकारः ॥३९॥

पवित्रतामूलमिदं पयस्तत्
 सन्तर्पणं जीववतां तथा तत् ।
 संवद्धितं चाञ्जनं विधूय
 धत्ते न लज्जाकणिकामथापि ॥४०॥

आकृष्य नद्याश्च पयांसि मेघा
 स्तान्येव वर्षन्ति नगेषु तापे ।
 अचेतनानामपि कीर्तिरेषा
 धिङ्मानवाँस्ताँश्च कृतध्नवर्ष्यान् ॥४१॥

नागा विशाला विवृताननत्वा-
 ज्जलानि वातं च समं पिबन्ति ।
 विपस्य नाशो नहि तेन जातः
 सुपोषणेनापि दृढास्तु दुष्टाः ॥४२॥

कैलाशाश्रुः प्रमुदितमनाः शङ्करो नीलकण्ठो
 भङ्गवातैर्हृतविपरसः शम्भुरत्यन्तधीरः ।
 पीयूषेशैरपि च सकलैः प्रार्थितः स्नापितो यो
 सोऽयं गौरीपतिरविरतं चित्तशान्तिं करोतु ॥४३॥

इति श्रीक्षेमधारिसिद्धशर्मरचिते सुरथचरिते
 प्रावृत्सम्भोगो नाम द्वितीयः सर्गः ।

तृतीयः सर्गः

काले च तस्मिन्नगरे स वैश्यः
समाधिनामा मुदितोऽर्थनाथः ।
आसीत् सुधर्माचरणेन शुद्धः
श्रियः प्रियः पुत्र इव प्रभावात् ॥१॥

प्रिया च तस्य प्रियभावहृद्या
स्वकीयकर्त्तव्य परायणापि ।
पतिव्रता रूपलता गुणाढ्या
श्रिया प्रदत्तेव विभाति स्म्या ॥२॥

धर्मो न तस्य प्रतिवाधते तं
कामार्चर्चनायां विभवप्रतिष्ठः ।
त्रिवर्गनिष्ठश्च मुदा सदैवं
कर्त्तव्यभावं मनसा विभक्तिं ॥३॥

अहर्निशं स प्रतनोति वृत्तिं
दृढां स्वकीयां मनसा प्रपन्नः ।
लक्ष्मीः सदैवाचरिते प्रमोर्दं
धर्माजितेव क्रयभावनिष्ठा ॥४॥

लक्ष्मीश्च पत्नी सहधर्मनिष्ठा
श्रियं सदैव प्रतनोति हृद्यां
द्रव्येशमावं च शुभं दधानं
भावप्रबोधं कुरुतेऽथयुग्मम् ॥५॥

अन्तर्बहिर्मोदमितो दधानः

श्रिया प्रपूर्णा विभवैस्तथैव ।

त्तत्त्वं यथैवं प्रतिभाति लोके

ब्रह्मैव हृदय यदि वाप्यदृश्यम् ॥६॥

मायाविभिन्नं जगतीह सर्वं

गुणत्रयं ब्रह्मगतं यथैव ।

श्रिया विभिन्नं भ्रुवने तथैव

धनाश्रितं भोगगतं परं वा ॥७॥

मायेव साक्षात् प्रतनोति भोगं

क्षणं क्षणं तद्व्रतां दधाना ।

सत्त्वं तमो वा रज एव तस्यां

विभाति भिन्नं सकलं तथा वा ॥८॥

विभिन्न वणेश्च यथैव माया

गुणस्वरूपैः प्रतियाति जीवम् ।

तथैव लक्ष्मीनिज साधनेन

भोक्तास्मीशं प्रतियाति लोके ॥९॥

त्यक्त्वा च लौल्यं सहसैव लक्ष्मी-

र्बमार नित्यं वाण्डिजं समाधिम् ।

आराध्यमानाद्य प्रतीक्षमाणा

प्रारब्धमेव प्रतिकर्मजातम् ॥१०॥

लौन्यं विहायैव मुदं तु लोला
 समाधिपत्न्यां प्रतनोति शुद्धाम् ।
 अतो न काञ्चिन्निशि वारबन्धः
 प्रयान्ति गेहे रतिदा विवेशाः ॥११॥

लौन्यं श्रियस्तद् विगतं तु तासु
 विविक्तमावासु समाधि गेहात् ।
 अतः स्थिरत्वं च समाधिपत्न्या
 स्थितं तथा केशवधर्मपत्न्याम् ॥१२॥

तत्पुत्रजन्मावधिरेव धर्म—
 स्तषोर्द्वयोः सङ्गतयोः समासीत् ॥
 अतो न तस्मान्मनसः प्रमादः
 कदाचिदेव प्रतिपन्नभासः ॥१३॥

अतः शरत्पोषित एव हृद्यो
 हेमन्तराजः श्रियमातनोति ।
 शस्यप्रवृद्ध्या फलितप्रभावां
 नितान्तमोदान्तरितस्वभासः ॥१४॥

शरत्प्रभाजातक एव हृद्यो
 हेमन्तराजश्च तथा प्रपन्नः ।
 भूयोजपि लोके च यथा समाधिः
 समेति मोदं न ममाधिमुत्तैः ॥१५॥

तुपारसज्जीकृतशाद्वलं च
 मुक्तासुमज्जीकृतमिन्द्रनीलम् ।
 रवेः कराग्रैर्मृदु तैजसन्तद्
 हेमन्तराज्यस्य च भूमिशैली ॥१६॥

तुपारलीलाललितैः सुपत्रै—
 रक्तांशुभिन्नै रुचिरैर्लतानाम् ।
 श्वेतुस्वरूपः प्रथितः प्रभाते
 क्वचित् पतद्भिर्मृदितैः पतद्भिः ॥१७॥

कृपीरलानां विकलीकृतानां
 दृग्वारिधारापतितेव भूमौ ।
 तुपारधारा प्रतिभाति शस्ये
 क्वचिद्विहीने च फलेन देवात् ॥१८॥

क्वचित्सदानन्दभवैव भव्या
 धारा शुभेयं तु कृपीरलानाम् ।
 शस्यप्रमावेण समृद्धिगर्भा
 तुपारपातैर्मृदितं च शस्यम् ॥१९॥

विभाबरीयं समदा विभाति
 रवेः प्रतापः प्रियमात्नोति ।
 रविः, शशी नो, प्रतिभाति सेव्यो
 गापन्ति नीदेषु विहङ्गरामाः ॥२०॥

लताप्रताने समदा विहङ्गा
 गायन्तिपुष्टा लघुभिः कथैस्ते ।
 मुनेरिवेत्थं विहगस्य चर्या
 श्रद्धा स्वपत्न्यां रतिमावहन्ती ॥२१॥

न चन्द्रकान्तैर्मणिभिः कुचान्तः
 कुर्वन्त्यलं ता मुदिताभिरामाः ।
 कुन्देन्दुतुल्यस्फटिकैश्च हारै-
 र्ण वा पुत्रानो हृदयं विशालम् ॥२२॥

ऊर्णामिरुष्यामिरपूर्वमङ्गं
 स्वीयं समाच्छ्राद्य प्रियानपि स्वान् ।
 शीतामिभृता निशि कोमलाङ्गथः
 शयीष्वमत्रेति समर्थयन्ति ॥२३॥

ताम्बूलपूर्यानिनरूपमुच्चैः
 परयन्ति रम्याः शुभदर्पणेषु
 रामा हि कामाकरिता प्रदोषे
 भृङ्गारवेशै रमणप्रलुब्धाः ॥२४॥

वार्तैर्विमिन्ता प्रकृतिविचित्रा
 विमाति लोकेषु विचित्ररूपैः ।
 क्षणं च रौद्रा क्षणमेव शोता
 वियत्प्रमैवं विविधस्वरूपा ॥२५॥

रक्ताङ्गरागा च कुमुदतीयं
 चन्द्रप्रियेयं न च चन्द्रवर्णा ।
 शीता च शीतप्रभया प्रफुल्ला
 निशानुरागा निशया विभाति ॥२६॥

निदाघतापाव् विपरीततापो
 रवेर्यतोऽयं हिममोतमित्रम् ।
 कालप्रमावात्तु स एव मित्रो
 मित्रं बभूव स्पृशतोऽपि हृदयः ॥२७॥

केचित्तपोमिथ निशां नयन्ति
 केचित्सुविद्याभ्यसनप्रयासैः
 अन्ये घनेशाः सुरतैश्च मद्युयै-
 र्जाता त्रियामा मुनि चैकयामा ॥२८॥

नोहार वातावरणप्रभावे
 ध्वान्तप्रचारैश्च तमोत्रितानैः ।
 निशा व्यतीता च विचित्रमावा
 विमात्यभिन्नेव त्रिलेपहेतोः ॥२९॥

घनो घनो नेह विभाति लोके
 चन्द्रायते खे च रविस्तथापि ।
 तत्रापि दीप्तश्च पुनर्विलुप्तो
 विचित्रतेजः समुपस्थितं हा ॥३०॥

प्रातर्द्विजानां विविधार्चनानि
 शीतेन सङ्कोचमितानि लोके ।
 शरीर यात्रा विविधाश्रया हि
 सम्पद्यते साऽपि कथं कथञ्चित् ॥३१॥

सदूर्ध्वलोकात् पुनरागता ये
 ते जीवपुञ्जा विगताश्च शालिम् ।
 भन्नेन सार्धं च पुनः ततस्ते
 गर्भं प्रयान्ति प्रतिकर्महेतोः ॥३२॥

तच्चेतनानां तु विलोपभावा-
 दुज्झन्ति शस्यानि हरिप्रभाश्च ।
 सुपक्वशस्ये च हतप्रभे ते
 नयन्ति जीवाः समयं स्वकीयम् ॥३३॥

अत्रैव चक्रे वमतीह जीवः
 सद्ब्रह्मपुञ्जे निजभोगवश्यः ।
 अत्ता^१ तथान्नं सममेव युग्मं
 दृश्यं विभिन्नं श्रुवि भावनिष्ठम् ॥३४॥

तुषारपातेन सहैव जीवाः
 पतन्ति शस्येषु च तत्त्ववत्सु ।
 भोगेन साद्धं च परोपकारं
 चिकीर्षवस्ते निजपातनेन ॥३५॥

किमेव दंश किल वृश्चिकोऽसौः

यच्छ्रोतभावः समुपस्थितो हा ! ।

हेमन्तराज्यस्य तु सेव शैली

महत्तया सा कथिता तु तज्जैः ॥३६॥

हेमन्त एवेह मधोश्चमूपो

मध्ये यतोऽयं प्रतिमाति चापः ।

इति प्रणाशे बहुशो निशायां

तुषारपातः शरवृष्टिपातः ॥३७॥

अभिसरति निकेतं कामकान्तस्य हृद्यं

सुललितमृदुपट्टैरङ्गमाच्छादयन्ती ।

विकसितमुखरागं भावमानं वहन्ती

मधुरमधुसुगन्धैराननेनैव रम्या ॥३८॥

अतिशयरतिलीलारोतिरम्या निशादा

मृगमदललिताङ्गैः कामकान्तं प्रियेशम् ।

वशयति मृगनेत्रा कामकेलिप्रवीणा

नवनिधुनलोलावृत्तिरम्पप्रचारैः ॥३९॥

ददतमपरिरम्भैर्भर्त्स्यैरधीरा

विविधनिधिरतीशप्रक्रियाभिर्विक्तम् ।

कथमपि हि विचित्रा हावभावप्रभावै-

र्ज्वलयति मद्नाप्ति मध्यरात्रे पुनः सा ॥४०॥

इति श्रीक्षेमधारिसिंहशर्मरचिते सुरयचरिते महाकाव्ये

वैश्यपरिचये हेमन्तवर्णन नाम तृतीयः सर्गः ॥

चतुर्थः सर्गः

समाधेश्च पत्न्यां सुगर्मस्य चिह्नं

समस्तं यथावत् विमाति प्रफुल्लम् ।

स कर्माणि धर्मप्रियथापि नित्यं

करोतीह शास्त्रप्रतिष्ठानि यावत् ॥१॥

“तदीयश्च पुत्रो धनेशः प्रजातः

शमायुश्चिरं चापि तस्येह रम्यम् ।”

भविष्यद्भक्तस्तद्भदन्ति प्रपन्नाः

शुभं दिव्यदृष्टिं च तेजो दधानाः ॥२॥

स्ववंशप्रदीपश्च केतुः प्रतापात्

करिष्यत्यसौ स्त्रीयचित्तेन कार्यम् ।

पितुर्नापि मातुः स चित्तानुयायी

भविष्यन्नवाप्तौ च लोकानुरागी ॥३॥

स्ववंशानुरोधेन नामापि तस्य

प्रजातं यथावच्च शास्त्राद् ‘धनेशः’ ।

धनेशः पिता चापि द्रव्यप्रफुल्लो

गुणेनैव, नाम्ना समाधिस्तु तावत् ॥४॥

स “जीवस्य तत्त्वं परं स्वार्थरूपं”

सदा लोकयात्रासु चालो व्रवीति ।

करोतीह कार्याणि चित्तप्रसादान्-

न देवः प्रमाणं न वा कोऽपि चान्यः ॥५॥

क्रमेणापि सोऽयं पितुर्वै निदेशं

सुयुक्त्यैव पुष्टं करोतीह शिष्टम् ।

न रूढिश्च चित्ते कदापि प्रसन्ने

प्रभाति प्रपन्नं तु लोकोपचारे ॥६॥

स चूडाक्रियाभिः प्रभामिः प्रसादं

दधानो विशेषं च रम्यो वचोभिः ।

ब्रुवाणोऽपि लोकप्रदुष्टं वचोऽयं

प्रियो लोकहृद्यः श्रियैव प्रदत्तः ॥७॥

सुभूषामिरुग्रश्च रम्यो विभूत्या

श्रियाऽल्लङ्कृतोऽयं हि तदत्त एव ।

न बाल्यात्तु चेतस्तदीयं कदाचिद्

विभातीह दुष्टं यथा तत्क्रियाभिः ॥८॥

धनेशश्च मौञ्जीक्रियाभिविशेषः

प्रसन्नः प्रियः प्रीतिदो भावरम्यः ।

प्रजातः स्वतेजोभिरुग्रस्त्रयोभिः

स संलालितो वापि धोमिर्यथैव ॥९॥

धनेशः श्रियो भाव एव प्रभाति

भविष्यत्प्रभा तस्य निष्ठा च तस्मिन् ।

न सम्बुद्धयते तस्य आग्यप्रभाषो

भविष्यद् यथाऽसौ च कालक्रमेण ॥१०॥

ध्वनिर्वै यथा वाक्यपुञ्जे विभाति
 सदार्थान्तरं वापि शब्देषु निष्ठम् ।
 तथा तत्स्वभावं न लोकः समस्तं
 स जानात्यमद्रं वनाग्निस्वरूपम् ॥११॥

प्रकृत्या यथा चन्द्रकान्ते च चान्द्रं
 मणौ वापि सौरे रवेस्तेज एव ।
 अत्रस्थान्तरार्थं च तत्त्वं दधाना
 धनेशे तथैव प्रभा पितृदुष्टा ॥१२॥

सुकालेन योग्यां सुपत्नीं सुरूपां
 स लेभे विवाहप्रवाहेण तन्वीम् ।
 स्वकर्माजितायां च तस्यां प्रमोदं
 स दृष्ट्वा प्रकामं रतीशप्रभाभिः ॥१३॥

समाधेस्तु कर्माणि पूर्वाजितानि
 चर्यं यान्ति कालप्रमिच्चानि लोके ।
 यथा कृष्णचन्द्रस्य तत्त्वं विलीनं
 क्रमात् सौरभिम्ये च कालेन खिन्नम् ॥१४॥

यथा मेघमालासु लीनश्च चन्द्रो
 विखिन्नोऽपि पक्षेषु कृष्णेषु दृश्यः ।
 समाधेः प्रभावस्तथा शक्तिहीनः
 क्रमेणैव घञ्वा विमिन्नो विभाति ॥१५॥

सुपत्नी च तस्य प्रियेयं सुलोना
 विभीता स्तुपायाः सदा याति तस्याम् ।
 'व्रतं' चापि तस्या न कार्यं करोति
 :स्वेर्वापि तेजो यथा तोपदेषु ॥१६॥

सदा चावधिः कर्मजो भाग्यनिष्ठो
 न नाशश्च तस्येह केनापि भाव्यः ।
 तदन्ते फलं तत्र भिन्नं हि दृश्यं
 प्रियं चाऽप्रियं वापि भाग्येन सर्वम् ॥१७॥

स पूर्योऽपि चन्द्रो हि मर्वप्रभावाद्
 तमोभिः क्वचिद् ग्रस्पते दैववश्यः ।
 न च क्षीयतस्त्वः कदाचित्तु लोके
 यतो वाऽवधिः स्याच्च तस्यापि पर्वः ॥१८॥

अतो वैश्यपत्नी प्रियं स्वामिनं स्वं
 विहायैव व्रत्वा नियुक्ता हि पुत्रे ।
 तयोर्वापि भक्तिर्न तस्मिन् समाधौ
 "निकृन्तन्ति भाग्यानि कर्माणि लोके" ॥१९॥

यथा वापि नीहारपुञ्जाभिभूतं
 सदाकाशात्तस्त्वं तमोव्रस्तमेव ।
 तथैव प्रभूतं विमतीह लोके
 तदन्तःपुरे क्षीणतेजः प्रपन्नम् ॥२०॥

निनिन्दत्यसौ पूर्वजन्माजितं स्वं
समाधिस्त्वतो भाग्यमेवेह नित्यम् ।

बचोमिः क्रियामिथ मोहेन खिन्नः
स घघे न घैर्यं कदाचिद् विवश्यः ॥२१॥

न येषां हि बुद्धिर्न वा चित्तवृत्ति-
विशुद्धा क्रिया वापि बोधप्रधाना ।
धिगस्मान् निमग्नैश्च मोहेषु खिन्नान्
स्वदारामिभूतान् प्रियार्थेषु लीनान् ॥२२॥

तिरश्चामपि प्रायशो जातकेभ्यो
निजेभ्यः सुखं जायते वा प्रियाम्भ्यः ।
न वा दम्पती तौ च दुःखामिभूतौ
मनोर्नां सुवृत्त्यैव सन्नत्तणौ तौ ॥२३॥

पराभूतचित्ताश्च धन्या वयं ते
सप्तत्यादिता यैश्च पुत्राः स्वकामात् ।
क कामेषु धर्मः क वा तेषु शान्तिः
फलं कामजातं न पुत्रं सुरत्नम् ॥२४॥

न वा येन शान्तिः स्वचित्ते कदाचिद्
सुखं वापि लोके च बुद्धिः स्थिरा वा ।
कथं तेन भाव्यं परं स्वयं पारे
कथं वापि मुक्तिः परा शान्तिरूपा ? ॥२५॥

न बध्नाति चित्तं मदीयं कथंचित्
 प्रशान्ति मतिर्मा धृति वापि शुद्धाम् ।
 मदीयः सुतः सा च भार्या मदीया
 मवेतां ममैवेह भक्तौ विशिष्टौ ॥२६॥

धरायां च सत्यं गृहे वापि सर्वं
 न मिथ्याऽस्ति लोके गृहे वा गृहं वा ।
 मदीयेन भाग्येन मिथ्यास्वरूपं
 विधत्ते सुतो वापि भार्या मदीया ॥२७॥

स हेतुस्तु को वा न भातीह किञ्चिद्
 यतोऽद्य सर्वं स्वरूपेण भिन्नम् ।
 विभाति प्रपञ्चः शिवस्यात्र लोके
 प्रपञ्चः प्रपञ्चो विशेषेण दृश्यः ॥२८॥

प्रपञ्चो ध्रुवं दैवकृत्यं हि सर्वं
 पृथिव्यां तथा वापि चित्ते मदीये ।
 यतः सापि भोग्या प्रिया मे विशिष्टा
 स्नुपायाश्च वरया प्रकृत्या गता हा ! ॥२९॥

स पुत्रोऽथवा मे न 'मे' भाति लोके
 कथं दैवकृत्येन सर्वं धृष्यैव ।
 निजात्मैव पुत्रस्वरूपेण दृश्यः
 कथं लोकगाथात्र मिद्धा यथावत् ? ॥३०॥

न वा मे विशेषेण चेतः सुवश्यं
 मदीये कृपुत्रेज्यवा केवलं तत् ।
 विवश्यं निभातीह पुत्रस्वरूपं
 फविद्वापि भाव्यां स्वरूपेण वाह्या ॥३१॥

मया बाल्यभावेज्यवा दायभागो
 विभक्तोऽतिभक्तः प्रपञ्चप्रियेण ।
 ध्रुवं तस्य तत्त्वं च मत्तः प्रजाते
 कुबाले स्थितं मां निबध्नाति दैवात् ॥३२॥

विलासः प्रियो मे च यस्याः प्रजातो
 मयाऽत्रैव तस्या विपन्नम्यते हा ।
 स को वाऽग्निर्नैव तद्बोधगम्यं
 सुतोऽयं च को वेति बुद्ध्या न बोद्धव्यम् ॥३३॥

स मातुः प्रियोऽयं प्रमत्तात् प्रमत्तो
 जिघृक्षुः सुतो मे च सर्वस्वमेव ।
 प्रमत्तः कथं वा स बालो मदीयः ?
 प्रकृत्यैव तस्येह सर्वं मदीयम् ॥३४॥

अहं चैव मूढो ध्रुवं भावनामिः
 क्रियाभिश्च वा चाऽपदैर्लोकभोवे ।
 हतं तेन यन्मे हरिष्यत्यमौ यत्
 तदस्यैव सर्वं प्रकृत्या यतोऽद्ः ॥३५॥

सुवृत्तिः कुवृत्तिस्तु याज्सां सुतेन
 समालिङ्गिता नापिः सेयं मदीया ।
 न सम्पन्मदीया मदीया विपत्सा
 मदीया च कान्ता तु तस्यैव माता ॥३६॥

स दिक्कालजातः पचिथैष सद्यः
 समिद्धस्तु सोऽयं स्वपुत्रेण काले ।
 स्वकर्माज्यहव्यैः प्रकृष्टं ज्वलन् स
 स्तुपाभाववातैः सबाहुल्यमेति ॥३७॥

दावानलत्वं गत एष बद्धिः
 संवद्धितो मोहनिदाघकाले ।
 अन्तर्बाहिस्तपविशेषरूपः
 पुनः समाघेर्हृदयं प्रविष्टः ॥३८॥

पत्नी तदीया हृदयस्वरूपा
 सुतश्च शक्तिप्रभवः स्वचित्रात् ।
 यः कृष्णवर्त्मा तु तयोः प्रजातो
 यायात् कर्षं स प्रशमं तु चिचे ॥३९॥

इति श्रीक्षेमधारिसिंहशर्मरचिते सुरयचरिते महाकाव्ये
 समाधेर्मनस्तापवर्णन नाम चतुर्थं सर्गं ॥

पञ्चमः सर्गः

बली स नाम्ना सुरथस्य शत्रु-
नित्यं शरद्भावगतः प्रपन्नः ।
संसारचक्रस्य विराजराज्ञो
भक्ताय नित्यं फलमर्पयन्तीम् ॥१॥

निश्चेशवन्धां भगभावभव्यां
दौर्भाग्यदाज्ञानललाशक्रीम् ।
अशेषसौभाग्यनिकेतनां तां
शरत्प्रभाभिनिंतरां ज्वलन्तीम् ॥२॥ (युग्मकम्)

वाग्भिः सशुभ्रां भवकार्यरूपां
स्तौति प्रपन्नः शरदप्रलेखाम् ।
नितान्तकारुण्यलसत्प्रमायां
श्रियं सदाराधनलीनचेताः ॥३॥

शुणत्रयेण प्रतिभामि मात-
मिन्ना कलाभिविधिविधस्वरूपा ।
कीर्त्तिर्यशो वा सकलं तवैव
त्वमेव दृश्या मृगने समन्तात् ॥४॥

सुवृत्तिः कुवृत्तिस्तु याज्ज्ञौ सुतेनः
 समालिङ्गिता नापि सेयं मदीया ।
 न सम्पन्मदीया मदीया विपत्सा
 मदीया च कान्ता तु तस्यैव माता ॥३६॥

स दिक्कालजातः पञ्चिथैष सद्यः
 समिद्धस्तु सोऽयं स्वपुत्रेण काले ।
 स्वकर्माज्यहव्यैः प्रकृष्टं ज्वलन् स
 स्तुपाभाववातैः सबाहुव्यभेति ॥३७॥

दावानलत्वं गत एष वह्निः
 संबद्धितो मोहनिदाघकाले ।
 अन्तर्बहिस्तच्च विशेषरूपः
 पुनः समाधेर्हृदयं प्रविष्टः ॥३८॥

पत्नी तदीया हृदयस्वरूपा
 सुतथःशक्तिप्रभवः स्वचित्रात् ।
 यः कृष्णवर्त्मा तु तयोः प्रजातो
 यायात् कथं स प्रशमं नु चित्ते ॥३९॥

इति श्रीक्षेमधारिसिंहशर्मरचिते सुर्यचरिते महाकाव्ये
 समाधेर्मनस्तामरणं नाम चतुर्थः सर्गः ॥

पुनः पुनर्लाभकलापि साक्षा-
द्धेया जगत्यां त्वमिहासि चित्ते ॥६॥

इन्द्रोऽपि साक्षात् सुरराज्यहीन-
स्त्वामेव काले प्रथितः प्रपन्नः ।
तवैव दग्भिः सुरराज एष
स्वाराज्यदेवः परिपोषितः सन् ॥१०॥

शरत्प्रभा या च विभाति लोके
चित्तेऽप्यवा सैव फला विविक्ता ।
सर्वं त्वमेवेह जगत्प्रसादो
यस्मिन् सुखं वापि परापि शान्तिः ॥११॥

निर्वाहशक्तिर्भुवि मे त्वमेव
गार्हस्थ्यलोकाश्रयमूर्तिरेवम् ।
सौभाग्यभाग्योदयशक्तिरूपा
सातत्यनिष्ठो हृदयप्रदीपः ॥१२॥

हरीतिमेयं कविभिः सुगीता
पयोदशोमानयनप्रसादः ।
सुरेन्द्रराज्ये च सदैव रम्या
लोकेश्वरेभ्यः प्रभुमावरम्या ॥१३॥

वृत्तिस्वरूपाऽपि सुवृत्तिदा त्वं
 वृत्त्यैव लभ्या जनशक्तिभव्या ।
 त्वं चक्रवत्तिप्रमुभावरम्या
 चक्रेण सेव्या भवचक्रलभ्या ॥५॥

शरत्प्रभाभिश्च विशिष्टरूपा
 त्वं लोकयात्रासु च लोकसङ्गे ।
 प्रसादरूपेण च विश्वरक्षां
 तनोपि मातर्जगदेकतचम् ॥६॥

त्वय्येव भिक्षुत्वमथोनृपत्वं
 स्थितं सदैव प्रथितं च लोके ।
 ज्येष्ठा त्वभावाद् शुवि भासि लक्ष्मि ।
 स्त्रयं कनिष्ठैव सुपूजितासि ॥७॥

धीस्त्वं जनानां विभवैकदात्री
 श्रिया ज्वलन्ती द्रविणेषु दृश्या ।
 त्यागस्वरूपा यशासा विभासि
 लामस्वरूपा महसा तु रम्या ॥८॥

त्यागेन भव्या त्वमिहासि मात-
 स्तथापि लोकेषु सदैव पूज्या ।

१. वृत्तिः = अन्तः । २. वृत्तिः = जीविका । ३. चक्रपदे रत्नेपः । ४. ज्येष्ठा =
 = महादमीः = दरिद्रा । ५. कनिष्ठा = लक्ष्मी ।

सफर्य्य एता जलकेलिनिष्ठा
 वापीषु पुष्टाः समदाः समन्तात् ।
 सिताण्डजाश्चापि तटान्तभागे
 शरत्प्रभानूतनजातकास्ते ॥१६॥

जलागमे यः प्रथितः पयोदः
 कृषीवलैर्नित्यमुपासितश्च ।
 स एव मात्राभिरितस्ततो हा
 संयाच्यते निम्नधरातलेषु ॥२०॥

घनो घनोज्यं क्वचिदेव दृश्यः
 सौदामिनीनां निरहात्तिभावात् ।
 हंसप्रधानं च सरो विभाति
 वकः क्वचित् साम्यमुपैति दूरात् ॥२१॥

विलासिनीनां सुभगे ललाटे
 बन्धूकपुष्पं च क्वचिद् विभाति ।
 सौभाग्यमेगात्र परं निधाय
 पतत्यहो रागपरं कुभूमौ ॥२२॥

शारद्यलक्ष्मीः कलहंसमान्ये
 बन्धूकपुष्पे द्विजराजविम्बे ।
 विभाति हृद्या च वकान् विहाय
 कदम्बगुच्छं जलदं क्वचिच्च ॥२३॥

स्तुत्वैवमम्बां स बली सुहृद्भिः
 सम्मन्त्र्य यातव्यविधौ मुमोद ।
 सुप्तश्च खेदाभिहतो निशायां
 स्वप्नान् ददर्श प्रियभावनिष्ठान् ॥१४॥

शुभान् प्रियाँस्ताँश्च सुरप्रधानान्
 काम्यार्चनायाः शङ्कनस्वरूपान् ।
 बली च शत्रोः पतनं भविष्यद्
 दृष्ट्वैव चित्तेन गतः शुभाशाम् ॥१५॥

द्रष्टुं स्वमित्राणि बली प्रतस्थे
 सदानुकूलानि मनः प्रसादात् ।
 शरत्सुहासाननुभूयमानः
 पाथेय कल्पान् पथि भाग्यशाली ॥१६॥

शारद्यशोभां मदिरामिषायं
 पपौ दृशैवं निजवृत्तिशक्त्यै ।
 युद्धेषु वृत्तः स मदाय तावद्
 यथा स्मृतीनां नियमो मृधाय ॥१७॥

शेफालिकानां पतनाद् धरयां
 क्वचित्तु पद्मप्रलिकेलिहेतोः ।
 रम्भावनानां पुनरङ्कुरत्वात्
 सद्यो विभातीह शरत्सुजाता ॥१८॥

सफर्य्य एता जलकेलिनिष्ठा
 वापीषु पुष्टाः समदाः समन्तात् ।
 सिताण्डजाश्चापि तटान्तभागे
 शरत्प्रभानूतनजातकास्ते ॥१६॥

जलागमे यः प्रथितः पयोदः
 कृषीवलैर्नित्यमुपासितश्च ।
 स एव मात्राभिरितस्ततो हा
 संयाच्यते निम्नधरातलेषु ॥२०॥

घनो घनोज्यं क्वचिदेव दृश्यः
 सौदामिनीनां विरहात्तिभावात् ।
 हंसप्रधानं च सरो विभाति
 वक्रः क्वचित् साम्यमुपैति दूरात् ॥२१॥

विलासिनीनां सुभगे ललाटे
 बन्धूकपुष्पं च क्वचिद् विभाति ।
 सौभाग्यमेवात्र परं निधाय
 पतत्यहो रागपरं कुभूमौ ॥२२॥

शारदलक्ष्मीः कलहंसमान्ये
 बन्धूकपुष्पे द्विजराजविम्बे ।
 विभाति हृद्या च वक्रान् विहाय
 कदम्यगुच्छं जलदं क्वचिच्च ॥२३॥

कान्तामुखाब्जे शरदागमश्री-
 विभाति शारद्यकलासमेमे ।
 क्षताधरत्वात् सुमगं तथापि
 यथा विजेता समरे चमूपः ॥२४॥

तमोज्ज्वलकारः प्रतिभाति लोके
 तथापि मेघाल्पतया प्रकाशः ।
 तारागणैरेव वियत् सुदृश्यं
 स्वकीयशक्त्या प्रकृतिः सुरम्या ॥२५॥

किं मानरागः किमु कामरागः
 किं रागरागः किमु सौररागः ।
 स रक्तिमा यः प्रतिभाति तासां
 कुमुदतीनां किमु गर्वरागः ॥२६॥

कुमुदती या द्विजराजकान्ता
 प्रबुद्धयते शीतकरांशुभिस्तैः ।
 सैव प्रचण्डार्कमरीचिमालां
 पर्यत्ययोग्यां नहि कामविद्धा ॥२७॥

नदीतटी भीनरतापि रम्या
 शरच्च मेघैरपि नेत्ररम्या ।
 तमोहता चापि निशा सुरम्या
 कान्ता तथा जागरणेन रम्या ॥२८॥

या श्रीः स्वयं पुष्करिणीतटेपु
 निमेषमात्रं दृशि नो शशाक ।
 संव्रीडिता सा शरदापि रम्या
 निगूढभावा नलिनीवनेषु ॥२६॥

संवाहयन्ती स्वपति प्रयत्नात्
 सुप्तं पति सागरतोपराशौ ।
 भक्त्या समाराधितविष्णु पादा
 गृहे गृहे सा च शुभा निभाति ॥३०॥

शरद्रविस्तीक्ष्णकलाप्रयुक्तः
 पूज्यः परं स प्रभया समेतः ।
 प्रताप एवेह सदर्चनायां
 फलप्रदोज्यं प्रतिभाति हेतुः ॥३१॥

शारद्यशोभां प्रभवः स्मरस्य
 लब्धातिभव्यां ललितश्च धीरः ।
 रासे प्रवृत्तः किल कामकेलौ
 कलासहस्रैः स बहुत्वमाप्तः ॥३२॥

वालाप्रसङ्गात्स रविः प्रचण्ड—
 स्तुलागतोज्यं न मृदुस्तथापि ।
 तुलाप्रमाणं सहजं च सद्भि—
 निगद्यते मेदविहीनमस्वम् ॥३३॥

अतस्तुलायामपि चण्डरश्मि—
 विंभाति सूर्यः स्वकलाभिरुग्रः ।
 चालाप्रसङ्गाज्जनितः कलङ्कः
 कदापि नापैति प्रसिद्धमेतत् ॥३४॥

जित्वा रणे सोऽपि रिपून् बलिष्ठः
 कीर्तिद्युतिः खे प्रविभाति चन्द्रः ।
 कविर्यथान्तः कुमुदस्य भावं
 धत्ते सुचन्द्रे च हरिप्रसादात् ॥३५॥

कचित्कचिद्वा प्रतिभाति चन्द्रो
 मेघेन युक्तः स्वरिपून् विजित्य ।
 मृधे यथावापि रिपोः प्रभाना—
 दन्तविंघातं लभते प्रवीर' ॥३६॥

छाया सुवृक्षस्य शशिप्रभामिः
 शस्त्रप्रभामिः शबलीकृतैव ।
 गङ्गातरङ्गैर्यमुनाप्रवाहो
 यथा तथैव प्रतिभाति भिन्ना ॥३७॥

रविः प्रचण्डस्तु शशी स भव्य—
 स्तीक्ष्णो रविः खे मृदुलो हिमांशुः ।
 चन्द्रप्रमेयं भवतीह भव्या
 निशा च भव्यात्र तमथ भव्यम् ॥३८॥

विधुप्रभावेण घनप्रभावः
 पराजितोऽयं हि शरत्प्रतापात् ।
 प्रावृट्प्रतापाज्जलदप्रभावाः
 शरत्प्रतापाच्च त्रिधुप्रभावः ॥३६॥

कमलकुसुमकाशैश्चन्द्रशुभ्राशुभिस्तैः
 सितकलकलहंसैर्मालतोपुष्पहारैः ।
 त्रिविधकुसुमभारकलान्तगल्लोप्रभाभि-
 र्नवशरदि वनश्रोव्यज्यते पुण्यभूमौ ॥४०॥

उडुपतिरिह शुभ्रो हृत्प्रगौरैर्मयूखैः
 क्षपयति जलदोस्तान् दिक्षु कोत्तिप्रभावात् ।
 क्वचिदसितविवर्णचिद्विभातीह हृद्या
 नियति जलदमाला सैष शारद्यभावः ॥४१॥

असुरपतिवलान्तः मिहशक्तिप्रतापै-
 र्भुजगविपत्रमैस्तैः क्रान्तदैत्यप्रचारैः ।
 सुरनिचयसुशक्त्या क्रान्तमाहिष्यशक्त्या
 शरदि विजयचिह्नं व्यज्यते शारदोद्यम् ॥४२॥

स्थलकमलवनश्रीर्दृष्टिरम्या विभाति
 नवपरिमलगन्धश्चापि कान्तासुखाब्जे ।
 निगि तममि च चन्द्रः किञ्चिदेवप्रमन्नः
 क्षपितकिरणजालैर्माति मध्ये कथंचिद् ॥४३॥

शरशरजनितोग्नेस्तापवाहुल्येहेतो-
 रूपसिं किमु तु कान्ता स्नाति 'तोये' विखिन्ना ।
 प्रियजनविरहाग्निर्वाधते 'हा' तथापि
 युगलशमनहेतुर्नेह लभ्यो यतः स्यात् ॥४४॥

नवकमलेविष्टुद्धिः पङ्कसंसक्तिजाता
 तुहिनेनिकरपुष्टा वातसङ्गाद्धिभीता ।
 १॥मदयति कृपिरागान् चेतिकाणां क्रुद्धिद्रा
 भ्रमविजयविष्टुद्धिः पोषिका चोत्सवानाम् ॥४५॥

हरितवसनभव्या श्रेयसां कारणं सा
 प्रकृतिरतिमनोशा तच्छ्रद्धेयभावा ।
 हरिरतिरमणीया मेघमुक्तातिहृद्या
 सततेमिह तनोतु श्रेयसां पुञ्जमग्रंयम् ॥४६॥

११ हरितललितभव्या शस्यसम्पत्प्रभाभि-
 १२ विपति । विधुविभाभिश्चेन्द्रिकाकेलिनिष्ठा ।
 सहजविजयपुष्टा शुभ्रशारद्यमाता
 कमलवनगृहान्तः प्राप्यते लोकलक्ष्मीः ॥४७॥

१३ देविकरशतजालैः कीचिचण्डी प्रसन्ना
 १४ कुमुदवनविभाभिश्चेन्द्रिसौदार्यपुष्टा ।

श्रुतिमधुरसुगीत्या प्राप्तमाध्वीकभावा
समुदयति च लक्ष्मीः शुभ्रशारद्यभूमौ ॥४८॥

इति श्रीक्षेमधारिसिंहशर्मरचिते सुरथचरिते महाकाव्ये
वलिनी विजयक्रमे शरद्वर्णनं नाम पञ्चमः सर्गः ॥

शरशरजनितोग्नेस्तापबाहुल्यहेतो-
 रूपसि' किमु नु कान्ता स्नाति 'सोर्ये विखिन्ना ।
 प्रियजनविरहोभिर्गोधिते' हा' तथापि
 युगलशमनहेतुनेह लभ्यो यतः स्यात् ॥४४॥

नवकमलविबुद्धिः-पङ्कसंसक्तिजाता
 तुहिनेनिकरपुष्टा-घातसङ्गाद्विभीता ।
 १॥मदयति कृपिरागान् चेत्रिकाणां क्वचिद्वा
 भ्रमचिजयविबुद्धिः पोषिका चोत्सवानाम् ॥४५॥

१५ हरितवसनर्भव्या श्रेयसां कारणं सा
 प्रकृतिरतिमनोज्ञा तच्छरेदेवभावा ।
 हरिरतिरमणीया मेघमुक्तातिहृद्या
 सतैतेभिर्ह' तनोतु श्रेयसां' पुञ्जमग्रयम् ॥४६॥

१६ हरितिललितभव्या शस्यसम्पत्प्रभाभि-
 १७ विषति । विधुनिभामिन्ध्रिकाकेलिनिष्ठा ।
 सहजविजयपुष्टा • शुभ्रशारद्यमाता
 कमलवनगृहान्तः प्राप्यते लोकलक्ष्मीः ॥४७॥

१८ विकेशतजालैः कीर्त्तिचण्डी प्रसन्ना
 कुमुदवनविर्भाभिश्चन्द्रसौहाटपुष्टा ।

सुरथं मनसा यान्ति शात्रवेन प्रचोदिताः ।
 दृष्टयश्च यथा भाग्यरहिते च शनेः क्वचित् ॥६॥ युग्मकम्
 शात्रवं नैव मित्राणां बलिनः सुरथाय वा ।
 दौर्भाग्यचोदितं वैरं शनेर्दृष्टिर्यथा नरे ॥१०॥
 स्वीयद्रव्याणि लोकांश्च नोत्वा मित्राणि तान्यतः ।
 अन्तस्तत्रप्रमोदं च बलिनः कारयन्ति हि ॥११॥
 सुहृद्भिः सहितस्तावद् बली जातिरिपून् स्वयम् ।
 शस्त्रास्त्रालङ्कृतो वारः शरघृष्टिकरो बली ॥१२॥
 षड्दशस्त्रं सुरथेनेह क्षिप्यते यन्निरन्तरम् ।
 वारुणास्त्रेण तत्तेन बलिनापि निहन्यते ॥१३॥
 एकोऽपि बलिनो युद्धे शरः सञ्जायते बहुः ।
 स बहुत्वं समापन्नो विनिहन्ति रिपून् पुरः ॥१४॥
 अन्तर्भावनिहीनेन सपर्याया कृता वरा ।
 तस्या नो जायते शत्रौ फलं शरगतं क्वचित् ॥१५॥
 न सपर्यायशतेनापि फलं स्थापि प्रजापते ।
 भावप्रियाः सुरा भक्त्या सदैव फलदायिनः ॥१६॥
 कारणस्य जयथैव क्वचित् कार्यस्य वा पुनः ।
 बह्वधस्त्रस्य जयथैव क्वचिद्वा वारुणस्य हि ॥१७॥
 प्राशुट्समागता मेघा यथात्र विफलाः क्वचित् ।
 तथास्त्रं विफलं भाति सुरथे बलिनो मृधे ॥१८॥

षष्ठः सर्गः

स बली सुरथे तस्मिन् बद्धवैरश्च भक्तिमान् ।
शारद्यफलभोगो च लेभे मित्राणि नीतिभिः ॥१॥

अर्चनं यत्कृतं तेन शारद्यप्रिधिना सकृद् ।
तस्यैव फलभागं तं विजयः संप्रतीक्षते ॥२॥

यथा दृढप्रहारश्च कृती शत्रौ प्रजायते ।
तथा भावविशेषोऽपि मित्रे सौहार्दसंयुते ॥३॥

भक्तिभास्वस्तथाऽऽराध्ये फलति प्रयतात्मनः ।
तस्यैव भक्तिहीनस्य सपर्या न फलप्रदा ॥४॥

कृतघ्नं न क्वचित् कर्म कृतघ्नस्तु नरः स्वयम् ।
भावेन फलदात्वं कर्मणो नरि जायते ॥५॥

कर्मवृत्तिर्जयं धत्ते भावेन परिपोषिता ।
सुपत्नी च यथा पत्या पोषिता सुतद्यः शुभा ॥६॥

गुणाः स्वयं यथा पुत्रे प्रायान्ति विधिचोदिताः ।
तथा मित्रेषु सौहार्दं बहिर्दृष्टिं प्रयोदितम् ॥७॥

सहृदो बलिनश्चापि हृद्भावेन प्रचोदिताः ।
अभेदभावनामिथ सदा विजयकाङ्क्षिणः ॥८॥

सुरथं मनसा यान्ति शात्रवेन प्रचोदिताः ।
 दृष्टयश्च यया भाग्यरहिते च शनेः क्वचित् ॥६॥ युग्मकम्
 शात्रवं नैव मित्राणां बलिनः सुरधाय वा ।
 दौर्भाग्यचोदितं वैरं शनेर्दृष्टिर्यथा नरे ॥१०॥
 स्वीयद्रव्याणि लोकांश्च नीत्वा मित्राणि तान्यतः ।
 अन्तस्तच्चप्रमोदं च बलिनः कारयन्ति हि ॥११॥
 सुहृद्भिः सहितस्तावद् बली जातिरिषून् स्वयम् ।
 शस्त्रास्त्रालङ्कृतो वारः शरवृष्टिकरो बली ॥१२॥
 बल्लयस्त्रं सुरथेनेह क्षिप्यते यन्निरन्तरम् ।
 वारुणास्त्रेण तत्तेन बलिनापि निहन्यते ॥१३॥
 एकोऽपि बलिनो युद्धे शरः सञ्जायते बहुः ।
 स बहुत्वं समापन्नो विनिहन्ति रिषून् पुरः ॥१४॥
 अन्तर्भावविहीनेन सपर्याया कृता वरा ।
 तस्या नो जायते शत्रौ फलं शरगतं क्वचित् ॥१५॥
 न सपर्याशतेनापि फलं स्थायि प्रजायते ।
 भावप्रियाः सुरा भक्त्या सदैव फलदायिनः ॥१६॥
 कारणस्य जयश्चैव क्वचित् कार्यस्य वा पुनः ।
 बद्धघ्नस्य जयश्चैव क्वचिद्वा वारुणस्य हि ॥१७॥
 प्राशुट्समागता मेघा यथात्र विफलाः क्वचित् ।
 तथास्त्रं विफलं भाति सुरथे बलिनो मृधे ॥१८॥

प्रोद्गृहदण्डे- सुरथे- चक्रवर्तिनि तन्नृपे ।
प्रारब्धचोदितानां च भयं कापि न जायते ॥१६॥

सुद्रापितो यथा देव्या शरः श्वसनविक्रमः ।
तथैवारातिमध्ये सः पतितः कार्यकृद्भरः ॥२०॥

सुरथस्य च मित्राणि तपमां संक्षयान्मृधे ।।
भानविद्धानि चापीह सफलानि न तानि हि ॥२१॥

केचित्तु सुहृदो युद्धे पातिताश्च बलवपात् ।
अन्ये च मनसा नैव प्रविशन्ति मृधे स्वयम् ॥२२॥

क्षत्रियस्य च तत्तेजः केवलं स्वयमेव हि ।
युद्धं प्रकुरुते भूमौ दिवि वापि समं क्वचित् ॥२३॥

युद्धोन्मत्तं विमत्तं वा दुर्मदं चापि दुर्दमम् ।
तत्तेजो बलिनो राज्ञो युद्धे पातयतीव हि ॥२४॥

बहुभिद्विसैरेवं युद्धे दैवप्रधानके ।
पराजितोऽयं सुरथस्तेजश्च पतितं समम् ॥२५॥

पराजिते च सुरथे क्षत्रिये नृपतीधरे ।
शुद्धामात्योपदेशाच्च स्वां पुरीमागतः स तु ॥२६॥

सत्राप्यमात्यगर्भ्यो चिन्ता-तस्य प्रजायते ॥
हृद्भावप्रेरितः सम्पक् शमः कापि न जायते ॥२७॥

सैन्यानि युद्धशिष्टानि हतानीव निभान्ति हि ।
यथा चैत्रोद्भवो मेघः प्रगते पार्थमे क्वचित् ॥२८॥

-प्रजास्ताः। पीडिता दैमाद्दुःखिता रिपुभीतिवः ।
 नानुयान्ति । क्रियाभिश्च 'दरिद्रप्रमदा' यथा ॥२६॥
 शक्तिस्तु । केवला शुद्धा तदीया चत्रिया नृपम् ।
 अन्तःस्था न त्यजत्येषा त्रिपत्स्वपि वरा परा ॥३०॥
 तथैव दिवसान् सार्धं यापयति च तन्नृपः ।
 अन्तः शक्तिप्रभापुष्टः प्रजाभिः परितोषितः ॥३१॥
 प्रजा "एष च भूपालं सुरथं रिपुपीडितम् ।
 सान्त्वनाभिर्भ्रुवोभिश्च तोषयन्ति सुता इव ॥३२॥
 साध्वी पतिव्रता शक्तिस्तदीया चत्रिया सती ।
 समासक्ता तु जीवेशे प्रकृतिः पुरुषे यथा ॥३३॥
 धन्या च भूमृतस्तस्य शक्तिः शक्तिः प्रजा प्रजा ।
 अशक्त्या भूमृतं या च नो जहाति हृदा नृपम् ॥३४॥
 श्रद्धया रक्षिता यावत्तावत्सा सङ्गता नृपे ।
 व्यतीते च क्रियत्काले जहौ सापि निजं पातिम् ॥३५॥
 सुरास्ते पूजितास्तेन भावहीनेन दुर्जयाः ।
 अशक्ता नोपकुर्वन्ति कार्यांश्च प्रमिता यथा ॥३६॥
 नित्यः सच्चित्तदानन्दो न तं पश्यति पूरुषः ।
 यथैव सच्चिदानन्दो योगी युक्तो न किञ्चन ॥३७॥
 भाग्येनोपकृतं तस्य पुत्रवत्त्वं च नो यतः ।
 अन्यथा मोहबाहुल्यात्पतनं ध्रुवमेव हि ॥३८॥

अमराद्यापि ते धन्या येषां नो वा प्रियाप्रिये ।
 भुक्त्वा भोगाँस्तु भक्तेभ्यो ये न पश्यन्ति तान् पुनः ॥३६॥

स्मृत्वा कुलं स्वं सुरथोऽतिधीरो
 धर्मस्य सिन्धौ सततं सुमग्नः ।
 सन्तोषितोऽयं बहुधैव शक्त्या
 कथं कथं चिद्भृतिमेव धत्ते ॥४०॥

स्मृतिवचनपरोऽयं क्षत्रियाणां वलिष्ठः
 सुरथ नृप इहासीत् क्षीणशक्तिर्विभिन्नः ।
 सततमपि तथान्तः सान्त्वनाभिः प्रजाणां
 सुललितवचनानां तोषितः प्राप शान्तिम् ॥४१॥

इति श्रीक्षेमधारिसिंहशर्मरचिते सुरथचरिते महाकाव्ये
 सुरथपराजयो नाम षष्ठः सर्गः ॥

सप्तमः सर्गः

भूचक्रवर्ती नृपराज एष
विखिन्नचित्तः कुलकेतुरत्नम् ।
स्वपुण्यपुञ्जैः सततं विहीनो
धृतिं दधानो निजकर्म सुक्ते ॥१॥

प्रिया च तस्य प्रियमेव कान्तं
पतिं विखिन्नं मनसानुरक्ता ।
प्रासादहीनो गृहमेव तुच्छं
संसेवते धर्मपरायणा सा ॥२॥

सद्यश्च कालः शिशिरः प्रजातो
यस्मिन्निपण्णः सुखमेव मुहुक्ते ।
सौभाग्यपुष्टः परमं, तथाहि
मुहुक्ते स्वदुःखं शुभमाग्यहीनः ॥३॥

स्मृत्वा स्वदुःखं विविधं च भोग्यं
सहम्पतो माग्यहृत्तौ विखिन्नौ ।
पुनः पुनः चेदमिमौ प्रयातौ
रहो दधानौ च धृतिं कथञ्चित् ॥४॥

गृहे हसन्ती प्रमया सुपुष्टा
विमाति शैत्यावरणा निशापाम् ।

मदात्ययेनेव च शोणभावा
प्रमोदयुक्ता मुदितैः सुसेन्या ॥५॥

कैदारभूमौ परिपाकगुष्टं
क्वचिच्च धान्यं स्वतपः मुनिष्ठम् ।
आनन्दमत्तं नवशालिमिस्तत्
परोपकाराय सतां विभृतिः ॥६॥

सदिच्छुदण्णवलिक्केलिरम्यं
मधूदरं क्षेत्रमिह प्रभाति ।
आपीडितोऽपीह महान् परार्थं
घन्यः प्रकृत्या सदयस्तथेच्छुः ॥७॥

उदीपमानश्च रविः कलामि-
लोकोपकाराय स बालदक्षः ।
आसेवते पृष्टमिव प्रशान्तो
न सम्मुखं क्लेशभयाय रम्यः ॥८॥

सुकञ्चुकानद्धपयोधराश्रं
पुष्पासवामोदितवक्त्रपद्माम् ।
कस्तुरिकालिममृतारविन्दां
कामायमानां भजते प्रियेश ॥९॥

उदीपमानोऽपि रविः कलामिः
स लोकमित्रं प्रियमेव मित्रः ।

लोकोपकाराश्च सदैव सन्तो
मरन्ति बाला अपि ते प्रभाभिः ॥१०॥

व्यवायकेलिश्रमजाततन्द्रं
समीक्ष्य रामा स्वपतिं प्रियं तम् ।
संवाहयन्ती स्वकरेण गाढं
कामं पुनर्वेजनयत्यजस्रम् ॥११॥

स्वादूनि भोज्यानि गुरुणि कान्तो
मृक्त्वा च शय्यां परिसेवते सः ।
कान्तां पुनर्हेमममानवर्णां
लब्ध्वा च तस्यां सुरतिं विधत्ते ॥१२॥

न लोकयात्रामपि कर्तुमर्हः
शिष्टो विशिष्टो जनतानुरक्तः ।
कचिच्च वासांसि गुरुणि कश्चिद्
धत्ते निजेष्टं च करोति कार्यम् ॥१३॥

सुशीतलं वारि मनःप्रसादं
पेयं च हृद्यं न तुषारवर्णम् ।
धात्रैव चाप्यायनकारणं तद्
सुनिर्मितं जीवनतत्त्वमेव ॥१४॥

लघुत्वमुज्जित्य परं च तूलं
महत्त्वमुच्चैः परमं विधत्ते ।

चीनांशुकानां महतां महत्त्वं
सामान्यभावेन गतं तु तूले ॥१५॥

वातस्य हृदयत्वमपैति दूरं
पुष्पस्रजां चापि सुशोमनांशः ।
वासोविहीनेषु कलेवरेषु
धत्ते महत्त्वं नहि स्तम्भुच्चैः ॥१६॥

ऊर्णां तु वस्त्रेषु महत्त्वमुच्चै-
र्धत्ते महार्घश्रियमादधाना ।
नीचेषु तत्कम्बलमेव धत्ते
महत्त्वमुग्रं प्रियभावयुक्तम् ॥१७॥

उपस्कृताढ्यं परमं च भोज्यं
मांसः स मीनः प्रियभाश्मेति ।
स्वादूनि दुग्धानि मधूनि चापि
दधीनि शस्तानि पराणि लोके ॥१८॥

काले च तस्मिञ्छिशिरे समाधि-
वैश्यो विशीर्णः स्वगृहे धनेन ।
पत्न्या च पुत्रेण समं सुखेन
त्यक्तौ धृति नो विकलो हि धत्ते ॥१९॥

श्रिया विहीनः सुरथः सदैव
बहूनि दुःखानि यतश्च मुडुक्ते ।

समाधिरत्यन्तविखिन्नचेता

धृतिं हि घत्तां स कथं धनेशः ॥२०॥

पत्न्या च पुत्रेण तथा श्रियाऽयं

समुज्झितोऽर्थेन वरेण वैश्यः ।

धृतिं हि घत्तां भुवि वैश्य एष

कथं नु काले शिशिरे मुशीते ॥२१॥

तुपास्वातः प्रतिवाति रात्रौ

दिवापि शीतप्रभया प्रकामम् ।

स एष कायं सुदृढं च लोके

क्लिश्नाति शैत्यप्रतिबद्धमेव ॥२२॥

सुभूमिजातं परमं हि धान्यं

स्विन्नं प्रकामं च गृहे स्वकीये ।

पतिप्रियायाश्च करेण शुद्धं

गन्धं विशेषं परमं विधत्ते ॥२३॥

यदोदनं भाति गृहे निशुद्धं

प्रीत्या स्वपत्न्या सुपरिष्कृतं च ।

तयैव साक्षात् परिवेपितं तत्

प्रीतिं विधत्ते गृहिण्यश्च शीते ॥२४॥

धनेन हीनोऽपि नरश्च शीते

पलालसज्जीकृतशय्यिकायाम् ।

निशां नयत्येव सह स्वपत्न्या
सुखं समालिङ्गितविग्रहः सन् ॥२५॥

किं वैव विद्यासु विनोदभावैः
शास्त्रप्रदिष्टैर्विविधप्रकारैः ।

निशां क्वचित् केऽपि बुधाः प्रकामं
दीर्घां स्वबुद्धयैव सुखं नयन्ति ॥२६॥

निर्विण्णभावश्च समाधिरेप
शीतप्रधानं च सुखप्रधानम् ।

कालं विशेषं करणेन भुञ्जन्
दौर्भाग्यमेव स्मरतीह चित्ते ॥२७॥

अनेकखेदान्तरितैर्वचोभि-

थिन्ता च शोकः प्रविकाशमेति ।

जलाभिपूर्णं च यथा तडागो

प्रतिक्रिया स्याद्धि वहिः प्रवाहः ॥२८॥

निर्विण्णचेताः स वणिक् समाधि-

र्मनोविनोदाय कथं कथं चित् ।

कदा कदाचित् सुरथस्य गेहं

प्रयाति खिन्नं मनसा विदग्धः ॥२९॥

तत्रैव काञ्चित् स हि याति शान्तिं

राज्ञः सदुःखस्य वचोमिरेवम् ।

धृतिं च घत्ते मनसा कथंचित्
सतां हि सङ्गेन सुखप्रकाशः ॥३०॥

समाधि-वैश्यः किल बन्धुवर्गैः
समृज्झितो याति विशेषचिन्ताम् ।

स चक्रवर्ती तु हृदा विखिन्नः
सामान्यभावं मनसा प्रयाति ॥३१॥

समानभावं च नरैर्नृपोज्यं
गतः श्रिया नो प्रतिभाति हीनः ।

मेघैः शरच्चन्द्र इव प्रसिद्धो
घत्ते यतोऽयं न निजस्वरूपम् ॥३२॥

ललाटपट्टे सुरथस्य राज्ञः
श्रीरेव साक्षात् प्रतिभाति चान्तः ।

विभूतिरूपा नृपभाग्यलक्ष्मीः
धृते तु राश्या नहि भावभव्या ॥३३॥

राज्ञी पुरा या च शचीस्वरूपा
जनैर्मुग्धैव प्रतिसेवितेयम् ।

पत्न्यैव साक्षात् सुरथस्य सैषा
चक्षुः प्रपीडां जनपत्यजस्रम् ॥३४॥

तथैव साक्षान्नृपतीधरोज्य-
माधासितः शान्तिकलाभिरुच्चैः ।

निशां नयत्येव सह स्वपत्न्या
सुखं समालिङ्गितविग्रहः सन् ॥२५॥

किं वैव विद्यासु विनोदभावैः
शास्त्रप्रदिष्टैर्विविधप्रकारैः ।

निशां क्वचित् केऽपि बुधाः प्रकामं
दीर्घां स्वबुद्धयैव सुखं नयन्ति ॥२६॥

निर्विण्णभावश्च समाधिरेप
शीतप्रधानं च सुखप्रधानम् ।

कालं विशेषं करणेन भुञ्जन्
दौर्भाग्यमेव स्मरतीह चित्ते ॥२७॥

अनेकखेदान्तरितैर्वचोभि-

थिन्ता च शोकः प्रविकाशमेति ।

जलाभिपूर्णं च यथा तडागे

प्रतिक्रिया स्याद्धि वहिः प्रवाहः ॥२८॥

निर्विण्णचेताः स वशिक् समाधि-

र्मनोविनोदाय कथं कथं चित् ।

कदा कदाचित् सुरथस्य गेहं

प्रयाति खिन्नं मनसा विदग्धः ॥२९॥

तत्रैव काञ्चित् स हि याति शान्तिं

रात्रः सदुःखस्य वचोभिरेवम् ।

सुललित ललनाभिनित्यमेवेह भोग्यं
शिशिर इह हि जातो हंसकेलिप्रसादः ॥४०॥

इति श्रीक्षेमधारिसिंहशर्मरचिते सुरथचरिते महाकाव्ये
शिशिरपराभवो नाम सप्तमः सर्गः ॥

घृतिं सदाशामपि भाग्यनिष्ठां;
घत्ते समाधिर्न च भाति नष्टा ॥३५॥

भविष्यदर्थस्य सुखं हि लोके
प्रापेण दुःखैः प्रविकाशमेति ।
इतीव तर्चं भुवि मानवानां
संदृश्यते पुण्यवतां समन्तात् ॥३६॥

आर्त्तस्तथापीह हृदा विभाति
भूपालपूज्यश्च पियास्पदुग्रः ।
अन्यत्र नो चेत् पतिदेवता सा
राज्ञी गृहे स्यात् पतिशक्तिरूपा ॥३७॥

सुरथो नृपतिर्निजशक्तिरतो
मनसा वचसा वपुषा यशसा ।
स हि भाति सदैव कलारहितो
विधुरेष यथैव दिवाकलितः ॥३८॥

सुहृदौ विकलौ प्रभया पतितौ
भुवि तौ कलया रहितौ च रहः ।
नलिने च यथैव नदस्य जले
शिशिरप्रभया मृदिने गलिते ॥३९॥

अतिसितजलपूर्णं कुम्भवैशिष्ट्यशिष्टं
मकरकुलनिवासः पुष्करं तीर्थमेतत् ।

सुललित ललनाभिर्नित्यमेवेह भोग्यं
शिशिर इह हि जातो हंसकेलिप्रसादः ॥४०॥

इति श्रीक्षेमघारिसिंहशर्मरचिते सुरथचरिते महाकाव्ये
शिशिरपराभवो नाम सप्तमः सर्गः ॥

अष्टमः सर्गः

भूपाल एष बहुधा विकलो दशां तां
चित्ते दधात्यखिलभावभरस्वभावात् ।
यात्रामयं च कुरुते सहसा वनार्थं
मक्स्या प्रयाति मनसा शिवसुनुमादौ ॥१॥

सम्यङ् नतः स भजते शिवसुनुमेवं
विघ्नान्तकं गणपति भवमङ्गलं तम् ।
वाग्भिः स गद्गदस्वरः पुलकाश्रिताङ्गो
भक्त्या सदैव शुभदं भवशान्तिमूलम् ॥२॥

कल्याणमूर्तिरसि नाथ ! सदैव पूज्यो
नामैव ते च परमं शुभदं हि गीतम् ।
लोके नहीह कलिजाः प्रभवन्ति विघ्ना-
स्त्वन्नामकामपरिकीर्त्तनभीतसत्त्वाः ॥३॥

ब्रह्माण्डराज्यपरिधीश्वरचक्रवर्ती
शम्भुस्तवैव जनकः श्रुतिकीर्त्तितश्च ।
तेनासि नाथ ! सकलः प्रथमः कुमारो
वृद्धिप्रदश्च सततं शिवजो हि बालः ॥४॥

विद्या सुशुद्धिजननी त्वयि नाथ निष्ठा
युद्धिविवेक जननी च तवैव शिष्टा ।

शान्तिस्तवास्ति भगिनी जनकप्रसूता
कीर्त्तिस्तु सा तव सुता शुभनामजाता ॥५॥

शम्भोः सुतस्त्वमसि भावमयश्च गौर्या
नप्ता नगेश्वरवरस्य हिमेश्वरस्य ।
त्वं चेन्नहीह भगवन् विभवप्रदाता
हा बन्धुतन्तुरिह यातु कुतो विधातुः ॥६॥

सन्तानतन्तुमिह नाथ ! सदा प्ररच
ज्ञानं च बोधय परं भवमुक्तिहेतुम् ।
बुद्धिं कुरुष्व मम लोकवरार्थलाभे
शान्तिं च देहि मनसो हृदयान्जजाताम् ॥७॥

मातामहस्तव नगेश्वर एष पृद्धो
रत्नेश्वरो हि परमः प्रथितो गिरीशः ।
लक्ष्म्याः प्रियोऽसि कृतिजो गिरिजाभिजात-
स्तत् त्वं कथं न शिवज्ञो धनदो वरिष्ठः ॥८॥

पत्नी तवास्ति सकला सकलार्थसिद्धि-
र्बुद्धिद्वितीयदयिता त्वयि निष्ठतत्त्वा ।
जातौ तयोश्च शुभदौ तव लामलक्ष्यौ
कल्याणमूर्त्तिर्जनिर्तौ विभवप्रदौ तौ ॥९॥

एकापि सिद्धिरिह भाग्यचपार्यरूपा
सुदृश्या सहैव किमिवास्तु नहीश ! बन्ध्या ।

तद्विघ्ननाथ इति लोकमतिप्रसिद्ध
स्त्वं मे कथं न मनसा वचसा प्रपूज्यः ॥१०॥

सर्वप्रियौ तव सुतौ भुवि लाभलक्ष्यौ
कीर्त्या वरौ च वरदौ जगति प्रसिद्धौ ।
लोकोपकारनिपुणौ भवकृत्यतत्त्वौ
तौ लोकनाथ ! सततं प्रणमामि हृद्यौ ॥११॥

अन्तः स्फुरत्कमलभावभवौ च पूज्या-
वाशाप्रपूत्तिकरणे प्रथितौ वरौ तौ ।
सद्भक्तिपीठजनिता तव नामजातौ
लोकप्रियौ च सदयौ मतिमातृकौ तौ ॥१२॥

बुद्धिस्तु सैव मतिरित्यपरासुनाम्ना
सिद्धिः प्रिया च सततं भवतत्त्वरूपा ।
ते चापि लोकशरणं तरणी जगत्यां
भावस्तरं च; भुवि ते मनसा प्रपूज्ये ॥१३॥

पाशाङ्कुशौ च करणे स्वकरेण विभ्रद्
मग्रं स्वकीयरदनं भवभक्तिमानम् ।
सुस्वादुमोदकमथो शिशुतोषकारि
प्राप्ताशिष्य शिरसा शरणं मम त्वम् ॥१४॥

उमा तु ते गीः परमास्ति देवी
तद्भावजातोऽसि च शम्भुधनुः ।

ज्ञानेन बुद्ध्या भवतः प्रभावः
श्रेयः परं नाथ सदैव धत्ते ॥१५॥

गजाननत्वं तव नाथ लोके
सिद्धं प्रतिष्ठाकरणात्पुरस्तु ।
अतश्च सर्वप्रथमा प्रतिष्ठा
तवैव लोके शुभदा प्रतिष्ठा ॥१६॥

चन्द्रेण सार्द्धं सहजस्य भावः
सुधानिघेस्ते प्रथितः पृथिव्याम् ।
अतो हि भक्तस्य शरीररक्षा
ख्याता सदा नाथ तव प्रसादात् ॥१७॥

सद्वंशबुद्धिस्तु तव प्रसादाद्
भक्तस्य तावत् सुतरां प्रसिद्धा ।
तवैव जन्माजितकीर्तिलब्धं
सद्वंशसातत्यमपीश ! लोके ॥१८॥

उभैव पत्न्या तव मातृरूपा
श्रीः सापि सौभाग्यमयी ध्रुवं हि ।
त्वन्नामकीर्त्यैव सदा सुलभ्या
सेयं हि भक्तस्य तव प्रसादात् ॥१९॥

फलं सुपुण्यव्रतजातमात्रं
पित्रोः शुभं भक्तशुभङ्करं च ।

त्वं कृष्णभिन्नोऽप्यथ कृष्णरूपो
वृद्धिप्रदो बाल इति प्रसिद्धः ॥२०॥

ग्रहो न कश्चित् प्रतिवाधते तान्
ये त्वां प्रसिद्धं तु सदा स्मरन्ति ।
रविप्रसादात्तव नाथ शक्ति-
र्भक्तेषु नित्यं शुभदैव भूयात् ॥२१॥

प्रारब्धजाता बहवश्च विना
स्तिष्ठन्तु तावन्नयि शम्भुजाते ।
संरक्षके भाग्यविधौ परात्मन्
गार्हस्थ्य सम्पत्तु तव प्रजा सा ॥२२॥

तवैव शब्देन भयार्दकेन
त्रिभीरवास्ते प्रतिवाधिताश्च ।
तद्भावबन्धः श्रुतयोः सदास्तु;
“न कर्णशत्रुः पुनरेतु दृप्तः” ॥२३॥

नृत्यादिकाले शिवदृक् प्रणोदिते
यद्द्वीप शब्दो धनितं करोति ।
अशेषकैलाशभवेश्वरालयं
स एव शब्दः शुभदो ममास्तु ॥२४॥

दिशां सदीशा बहवोऽपि सन्तु
संसाररक्षार्थमिमे च दृप्ताः ।

एकैव नागाननशक्तिरेषा
पर्याप्तिरूपा मम शान्तिकृत्ये ॥२५॥

तत्स्रजुयुग्मं मम भाग्यभावः
सदैव कृत्ये चरितार्थमेतु ।
श्रन्तः स्फुरन्मे च सरोजमेतन्-
नित्यं सनाथं शिवशान्तिरेतु ॥२६॥

किमेकदन्तेन ममारिपुञ्जं
हर्त्तुं विशक्ता भवतोऽपि शक्तिः ?
शिवस्य ह्यनोर्यदि शक्तिरेषा
साशा मदीया ह्युवि कुत्र यातु ? ॥२७॥

तवैकदन्तेन जगद्विबुद्धा
भक्तिः शिवे चापि विनीतभावः ।
शान्तिस्तु नित्या तव शक्तिपूज्या
तेनापि सर्वप्रथमा तवार्चा ॥२८॥

गार्हस्थ्यवैशिष्ट्यमिदं गृहे ते
संदृश्यते यो मनसः प्रमोदः ।
पत्नीगतः स्रजुगतस्तथाखुज-
स्तेनापि काव्याङ्गभवः सदर्थः ॥२९॥

विचित्रशक्तिर्भवशक्तिरूपा
गौरी सती वा भवकारणं सा ।

आधारभावश्च सदा स शम्भु-
स्तयोः सुतस्त्वं भवकार्यरूपः ॥३०॥

मृदुर्मृदुर्वापि च सैव सृष्टि-
र्ह्यशेषसंसारलेसत्प्रपञ्चः ।
सृष्टिः परा वा भवभावमूलं
तत्त्वं च सर्वं भवशक्तिजातः ॥३१॥

सादिप्रपञ्चप्रथमावतार-
स्त्वमेव युक्तश्च शिवावतीर्णः ।
अव्यक्ततत्त्वं तु शिवावुभौ तु
बोधात्परं बोधगतौ च नित्यौ ॥३२॥

स्पन्दो य एष प्रथमं च तत्त्वं
स शम्भुतत्त्वं विविधाकृतित्वात् ।
तद्व्यक्ततत्त्वप्रतिव्यक्तिजात-
स्त्वं कार्यरूपो भवरक्षणञ्च ॥३३॥

विज्ञेयशक्तिगिरिजैव नित्यं
तद्भावकार्यं प्रथमं त्वमेव ।
व्यक्तो गुहाभिन्नशिवात्मजोऽसौ
बोधस्वरूपस्त्रिष्टोऽपि दृश्यः ॥३४॥

शक्तिस्तु नित्या जगतः प्रपञ्चे
सैवेह गौरी जननी त्वैव ।

तद्भावजातो जगतः सुपूज्य-
स्त्वं चाथरूपो भुवि सर्जनांशे ॥३५॥

अतथ संचितविभूतिसत्ता
त्वदाश्रमस्था भवभाविकेयम् ।
सिद्ध्यादिनाम्ना प्रतिभाति नित्या
त्वं शङ्करात्मा भवशङ्करश्च ॥३६॥

लक्ष्मीः पराबोधविबोधयुक्ता
प्रोज्जित्य सापत्न्यमतः समेता ।
भवोपकारा भवभक्तितत्त्वा
तवैव साध्या भुवनप्रपूज्या ॥३७॥

रक्तोऽपि रागेण विनैव लोके
विशिष्टभावेनद्युतस्त्वमीश ! ।
लब्धप्रतिष्ठश्च तथैव काले
गजाननो बोधविबोधमूर्तिः ॥३८॥

त्वद्ब्राह्मं चाम्युदयप्रशस्तं
विभुत्वपर्याप्तिनवप्रकाशः ।
व्रतोद्भवं नाथ सुपुण्यतत्त्वं
स्वयं च कृष्णः शिवयोगजातः ॥३९॥

शिवादिदेवैर्विधिधैर्वरास्ते
 दत्ताभये ते स्वयि नाथ ! दत्ता ।
 तेनापि भक्तस्य मनोरथास्ते
 पूर्णाः सदैवेह सतो भवन्ति ॥४०॥

सद्भिः सुरैर्भावपरै विभुस्त्वं
 मुदाभिपिक्तो विभवान् विभपि ।
 तेनापि नित्यत्वमिहास्ति युष्मद्-
 भक्तप्रबोधे विभवे च तावत् ॥४१॥

गजाननत्वं भवतश्च मत्वा
 निःशङ्कभागे मनसा गृहीतः ।
 त्रिपक्षपक्षस्य विदारणार्थ-
 मेकोऽपिदन्तः सफलं ध्रुवं ते ॥४२॥

तद्विप्रलम्भः प्रकृतेर्मयैव
 सन्दृश्यते हा प्रकृतौ कुरीतिः ।
 अशेषपक्षाः प्रतिकूलभावा
 द्दत्ता विमत्ता भुवि भान्ति मह्यम् ॥४३॥

गजाननत्वं यदि तेऽपि नाथ !
 प्रजायते स्थूलदृशे कथंचित् ।
 कौलप्रतिष्ठा तत्र विश्वसम्पद्
 विश्वेशजेनेह कथं नु रक्ष्या ॥४४॥

आश्रमीयां मनःशान्तिं सदा कुरु शिवोद्भव ! ।
 स्वास्थ्यमृद्धिं प्रतिष्ठां च ज्ञानं श्रेयश्च वर्द्धय ॥४५॥
 बुद्धिसिद्धीं प्रिये यस्य लाभलक्ष्यौ सुतौ तथा ।
 शिवयोश्चात्मजः श्रीमान् सोऽयं कल्याणदः सदा ॥४६॥
 कल्याणकुम्भौ यत्कुम्भौ मङ्गलास्पदकारिणौ ।
 आश्रमस्थैः सुसेव्येते सिद्धिबुद्धिप्रदौ शुभौ ॥४७॥
 विपक्षदलनायैव रक्षणाय सदाश्रयौ ।
 क्रीत्तिवल्ली फलाम्नाप्त्यै त्वदीयौ चरणौ मम ॥४८॥
 सम्पदां करणौ करणौ जयध्वनिपरायणौ ।
 अरिदावानलौ तौ ते द्विपद्मातनिवारणौ ॥४९॥
 दुर्ग्रहाः सुरथस्यान्तः शक्तिहीनाश्च ते गताः ।
 निशान्ते रवितेजोभिस्तमांसीव हतानि वा ॥५०॥
 तथापि गुरुमेवायं कल्याणार्थमपेक्षते ।
 भावोऽपि फलतामेति नोपदेशं विना गुरोः ॥५१॥
 सूर्यकान्तमणिश्चापि रवितेजांस्यपेक्षते ।
 अन्तरग्निः स तेजस्को हेतुभूतो हि तेजसः ॥५२॥
 अतोऽयं सुरथो भूपः प्रतस्थे तुरगेण हि ।
 अस्यासीन्मृगया व्याजः पश्यत्सु निजबन्धुषु ॥५३॥
 हतान् विद्मःश्च नो भूपो जानाति विधिनोदनात् ।
 मिथ्या चिन्ता त्वतो मोहाज्जापते तस्य भूमृतः ॥५४॥

प्रारब्धस्य प्रणाशेन महसैव मनोगतम् ।
 भक्तिबीजं तदा तस्य ज्ञानेन सहितं यतः ॥५५॥
 उदितं; तन्मनोभावो युक्ति दर्शनहेतुजः ।
 तथापि नहि भूपालो वेत्ति सम्यक् किमप्यसौ ॥५६॥
 निःसृतं भाविमूलं तत् प्रकृतेर्वापि शक्तितः ।
 एकैव प्रकृतिः शक्तिमादत्ते सा ददाति वा ॥५७॥
 पूर्वजन्माजितं ज्ञानं क्षणेनैवमुपस्थितम् ।
 क्षणव्यापि न च स्थायि प्रारब्धावरणं यतः ॥५८॥
 तत आरभ्य भूपाल ईषद्वोधगुरस्तरम् ।
 नित्यां गौरीं स्मरत्येवं तदंशं गणनायकम् ॥५९॥
 हेतुपक्षाश्रितं नैव ज्ञानं तस्य तथापि हि ।
 नापि भक्त्याश्रयं कापि लभते भक्तिपूर्वकम् ॥६०॥

इति श्रीक्षेमधरिसिद्धशर्मरचिते सुरथचरिते मदाकान्वे सुरथप्रस्थानकमे
 श्रीगणेशस्तुतिर्नामाष्टमः सर्गः ॥

नवमः सर्गः

श्रीगणेशप्रसादेन धैर्यास्त्रश्चित्तविक्रियाम् ।
तस्तम्म मतिमोस्तावद् धिया धृतिगृहीतया ॥१॥

सुरथस्तुरगारूढो वनं प्राप्तश्च शोभनम् ।
चिन्तया सहितो भूपस्तथा दृष्ट्यापि चिन्तितः ॥२॥

स्तब्धां भूपो न जानाति भविष्यच्छुभयोग्यताम् ।
प्रेरितां गणपेनापि लसन्तीं भक्तिमातृकाम् ॥३॥

मनसश्चातुकूलं स वने स्वावसथं नृपः ।
चकार करुणापात्रं स्वयं प्रारब्धचोदितः ॥४॥

एतस्मिन्नन्तरे तत्र सोऽपरयन्मधुलक्षणम् ।
मृदुभिश्च शरैर्विद्धो यस्मिन् ब्रह्माण्डभूपतिः ॥५॥

मधुना घृतमत्तेन सुरवृन्दफलाय च ।
अपर्णातिपसा शम्भुर्वन्दीकृत इवेश्वरः ॥६॥

पुत्री मुनीनामपि भक्तिभाजां
क्रियापरायाश्च तपोबलानाम् ।
काचित्पतिं स्वं हृदये दधाना
ह्यपेक्षते सापि दिनावसानम् ॥७॥

सुरात्मजेव प्रतिभाति काचित्
 कामप्रविद्धा समदा सदैव ।
 वश्या प्रियान्तविवशा च पत्यु-
 र्ददाति हृद्यं मदभावमेव ॥८॥

काचित्तु कान्ता विरहानलेन
 विदग्धचित्ता प्रतिभाति खिन्ना ।
 कान्तासु कामः क्वचिदस्त्रजालं
 क्षिपत्यजस्रं सहसा प्रघ्ननम् ॥९॥

प्राप्तोऽपि दाहं सममेव वह्नि-
 रिभाति कामोऽपि तदीयरूपः ।
 कृशानुदग्धश्च कृशानुरूपो
 लयप्रपाते प्रलयस्वरूपम् ॥१०॥

या वासना तस्य शरीरगस्य
 रतिप्रधानापि पुरा शिवार्थे ।
 सैवेह दग्धस्य च भाति लोके
 दग्धा यतो नो रतिवासना सा ॥११॥

य आशुतोपश्च कृपाकलाभिः
 सञ्जीवयामास मनोजशुभ्रम् ।
 तस्यैव रूपं च कदाचिदेव
 ध्यातं हरेच्चेद्रतिमावनां ताम् ॥१२॥

तिर्यक् च कामाकलितो विभाति
 मृगा मृगीषु प्रतिवद्धचित्ताः ।
 धावन्ति वेगाद् रतिभावखिन्ना-
 स्तथापि कामो न जहाति केलिम् ॥१३॥

मधोः सुहृत् काम इति प्रसिद्धो
 लोकेषु सर्वत्र गतश्च भावः ।
 पयोगतं वापि यथैव पाथो
 विभाति दृश्यं रसने न चित्ते ॥१४॥

कस्तूरिकामोदमपि स्वदेहाद्
 मित्रं प्रपश्यन्ति मृगीषु मोहात् ।
 धावन्ति वेगाच्च मृगाः प्रविद्धा
 व्याधप्रविद्धा इव वा शरेण ॥१५॥

शिवोऽपि कामस्य सदैव सेव्यः
 प्रपोषयत्येन तमेन काले ।
 सौभाग्यकृत्ये च गिरीशपुत्र्या
 गौरीप्रभाराच्छिवभावजातम् ॥१६॥

पुँस्कोकिलोऽयं रतिदूत एव
 कामस्य वाऽसौ मलिनोऽपि साक्षात् ।
 गुणा न रूपात् प्रभवन्ति लोके
 गुणः स्वतन्त्रः सततं विभाति ॥१७॥

चूताङ्कुराणामपि वाणरूपं
 मधौ विभाति प्रभयापि तस्य ।
 कालेन साक्षाद्धि गुणा विभान्ति
 रसोऽपि चूतस्य न वाणवृत्तिः ॥१८॥

न कोक्किलोऽयं प्रतिभाति दृप्तो
 वर्षासु धारासु भ्रूणत्वमासु ।
 कालेन साक्षाद्धि गुणा विभान्ति
 मधौ न भेका मधुराः कदापि ॥१९॥

हेमन्तभावः स निदाघभाव-
 थित्तप्रसादं मधुना करोति ।
 न सङ्करो वै सततं जघन्यो
 मधौ तु शम्भोः प्रतिभाति शैली ॥२०॥

तपः प्रभावो विगतो नराणां
 तपस्तु तावन्मुनिकृत्यमेव ।
 तपोबलानामपि कामराज्ये
 जयश्च तावत् कचिदेव मन्ये ॥२१॥

विज्ञानविद्धिश्च कृशानुसेवा
 सन्दर्शिता लोकहिताय चित्रा ।
 हिताय तापो कथमेव सम्भवेद्
 विपस्य नाशो न विपेण वा स्यात् ॥२२॥

मधुश्च लोकैः कथितः प्रसङ्गात्
 स माधवस्य प्रिय एव पाठे ।
 तेनापि कामस्य महत्त्वमुच्चैः
 कामो यतोऽयं हि वसन्तमित्रम् ॥२३॥

किं वा स कामः स्वयमेव शास्त्रे
 कृष्णस्य स्रुतः कथितः प्रसङ्गात् ।
 न पूज्यभावस्य च येन रक्षा
 कृता हि लोकेऽपि शस्त्रभायाम् ॥२४॥

कथं स वान्यत्रतरङ्गणं हि
 कुर्यात् कदाचिद् सुवने च मध्ये ।
 धातुः कथं वापि शिवस्य धृष्टो
 बुधैर्यतोऽयं कथितः प्रसक्तः ॥२५॥ (युग्मकम्)

शिवस्तु गौरीप्रणयानुरोधात्
 स्वयं स तस्याः पतिभक्तिवश्यः ।
 देवप्रपञ्चे किमु वा हिताय
 तेषां प्रजातः किल कामकेलिः ॥२६॥

एको वसन्तः किल वाक्यरत्ने
 गतो बहुत्वं हि यतः स्वयं सः ।
 इतः किमन्यद्वि मधोर्महत्त्वं
 यद्वाक्यरत्ने स हि कामरूपः ॥२७॥

प्रवातधृता हि रसालभञ्जी
 सुचुम्बितेयं भ्रमरेण साक्षात् ।
 मुहुर्मुहुर्भाति यथैव बाला-
 विम्बोष्ठपुग्मे न च दन्तदंशैः ॥२८॥

पुँस्कोकिलोज्यं हि रसालमञ्जीं
 भुक्त्वा निरुजल्पतिशोणदृष्टिः ।
 स कामदूतः प्रमदाजनानां
 हन्ताथवायं विरहानलत्वात् ॥२९॥

इयं हि मञ्जी किमु मञ्जिका वा
 मुहुर्मुहुश्चुम्बनपीडिता सा ।
 ध्रुवं द्विरेफैः प्रतिसङ्गितेयं
 सामान्यभावेन विभाति काम्या ॥३०॥

सामान्यपुष्टा प्रददाति धृतिं
 प्रियानुकूलां हृदये स्मरस्य ।
 कण्ठावसक्ते प्रणयेश्वरे वा
 कान्तासु काम्यासु मनोहरासु ॥३१॥

पीतावशेषो भ्रमरस्य साक्षाद्
 यो मञ्जरीणां रस एष सद्यः ।
 पुँस्कोकिलैरेव निपीयते स
 वसन्तमद्यं मदनस्य चापि ॥३२॥

धन्योसि लोके मधुरेव सत्त्वं
 स्थिते च यस्मिन् शिव एव साक्षात् ।
 गौरीमुखान्जे जगतां हिताय
 व्यापारयामास विलोचनानि ॥३३॥

श्रीतिर्वसन्ते पुनरुक्तिदोषो
 यतस्तु कामः स्वयमेव भूपः ।
 रतिप्रसङ्गे च प्रियप्रियाणां
 प्रमाणरूपो भुवने प्रसिद्धः ॥३४॥

रतीशदेवस्य च चन्द्र एष
 साचिव्यमेव प्रकरोति युक्तम् ।
 चन्द्रस्य तावद्दशधात्मशक्तिः
 सुधाकरत्वं चिरजीवनाय ॥३५॥

कुन्दैश्च शुभ्रैर्मधुभावनेषं
 पुष्टा न लोके यत एष शुद्धः ।
 क्रि वापि सन्धाश्रय एव कश्चित्
 कामो वसन्तस्य सुहृदिभाति ॥३६॥

वसन्त एष प्रतिभाति दृष्टो
 योज्यं हि भूपः कथितः कवीनाम् ।
 ऋतुस्वरूपेण समस्तलोके
 हेमन्तराजस्तु चमूप एव ॥३७॥

अशोक ! कामस्य सुहृद् विभाहि
 मित्रं यतस्त्वं हि मधोश्च सद्यः ।
 त्वदीय मित्रत्वमिदं गतं क
 विरक्तभावाश्रितनायकेभ्यः ॥३८॥

गण्डूपमर्द्यं मृदुनायिकानां
 प्रफुल्ल एव त्वमिह प्रभासि ।
 घन्यत्वमुच्चैः किमतस्त्वदीयं
 भवेत्कवीनां हृदये सुवृत्त ॥३९॥

त्वं चम्पकः को ह्यत्रि भासि पीतः
 पीतस्त्वयाऽसौ रस एव साक्षात् ।
 विरक्तकान्तस्य यतो न पातः
 मृङ्गारनामापि च भावरिक्तः ॥४०॥

चूताङ्कुर ! त्वं च नगप्रसूतो
 भासीह शश्वन्मधुमाववृद्धयै
 रक्तः कथं त्वं च कषायतत्त्वं
 त्वय्येव लोकैः प्रथितं वसन्ते ॥४१॥

पलाश ! भासीह यतः पलाशो
 विरक्तचित्ताश्रयतन्तु शत्रुः ।
 किं वापि केतोरिह रूपरङ्ग-
 स्त्वमेव साक्षात्तिकामनायै ॥४२॥

भञ्जोरजोभिर्मधुकामचित्तं
 प्रकाशमेति प्रभया प्रकामम् ।
 यदुर्वरं चाङ्कुरजं विभाति
 कान्तासु सौभाग्यकरं हि तत्स्यात् ॥४३॥

किं वा स्वलद्वर्वरचूर्ण एव
 कान्ताविरक्तिं भुवि सूचयन्सः ।
 सौभाग्यपातस्य मियेण सद्यो
 रङ्गप्रपातं जनयत्यजस्रम् ॥४४॥

मा कोकिल ! त्वं सहसैव कूज
 स्फुरत्प्रभायां च मधोः कदापि ।
 स्वरे त्वदीये प्रमदाशतानां
 सौभाग्यहेतुर्निहितो मधुत्वात् ॥४५॥

मधौ च रामो हरिरेव साचा-
 ज्जातो विशुद्धो मरणाय नाथः । .
 उज्जित्य पत्नीं किल मैथिलीं तां
 पुनश्च कृष्णत्वमवापदेवः ॥४६॥

अतः स विष्णुः शरदः प्रभायां
 कलासहस्रेण समेत एषः ।
 रासेश्वरत्वं गत एव साचाद्
 गोपीजनेभ्यो मुरलीकरश्च ॥४७॥

धन्यो मधुस्त्वं किलकाममित्रम्
 यतः सुराणां रिपवो हतास्ते ।
 सौभाग्यभावे गिरिलाललाटे
 तत्रैव कीर्तिः कथिता पुराणैः ॥४८॥

अङ्गानि चालस्यपराणि लोके
 मुखं हि जम्भारतमेव नित्यम् ।
 तेष्वेव कामस्य रतिप्रभावो
 विभाति निद्राकुलितेषु तावत् ॥४९॥

मृनिर्जहातीह परां च शान्तिं
 कामापमानां प्रतियाति कान्ताम् ।
 उज्झित्य चित्तेन तपो विवश्यो
 मथौ तु काञ्चिन्मनसानुगच्छन् ॥५०॥

वृक्षो विशेषो हि जहाति यत्र
 कामप्रविद्धश्च लतासु बद्धः ।
 नवीनपत्रैरपि नव्यमात्रैः
 क्रमेण शान्तिं च समेति सोजपि ॥५१॥

प्रभाते स्नातानां नृपतिपतिकानां कुचतटे
 नृकाम्यानां शोभा कृतरसचमत्कारलसितम् ।

वपुर्गन्धैरिष्टैर्मृगमदसुगन्धैरतिवरं

गलद्वासः कामात्कलयति मृनीनामपि मनः ॥५२॥

इति श्रीक्षेमधारिसिंहशर्मरचिते सुरथचरिते महाकाव्ये
वसन्ततुंगणनं नाम नवमः सर्गः ॥

दशमः सर्गः

मधुकामगतं वनभाववरं
रमणाय हितं सुरयः स नृपः ।
अनुभूय परं शिवमत्र नतो
निज चेतसि सम्भृतवाँश्च वरः ॥१॥

स समाधिरपि प्रयतश्च वने
निजभावशतैर्हृदये व्यथितः ।
दिवसाँश्च वहन् मनसापि कृती
स्मरति प्रणतश्चरणं च परम् ॥२॥

उभयोर्हृदयं व्यथितं च वने
गृह्णेदभवैर्निजभारशतैः ।
प्रियभक्तिलसन्मनसापि रतः
स्मरतीह सुतादिगतं च सुखम् ॥३॥

मनसा वचसापि च तौ प्रणतौ
परमेशपदं भवपितृपदम् ।
अपि कस्यचिदेव गुरोः शरणं
मिथ एव रतौ परबोधपदम् ॥४॥

भवमाग्यकरं हरिपादयुगं
शुवनस्य च हेतुमुपेशपदम् ।

प्रणमामि सदैव शुभं परमं
शिनयोर्विलसत्प्रणतोऽचिरलम् ॥५॥

हरिमेव परं बलमेकमहं
प्रणमामि शुभङ्करमीशगुरुम् ।
उमयासहितं शुभदं परमं
पुनरीशपदं च मुरारिगुरुम् ॥६॥

गरुडध्वजमेव नमामि हरिं
पुरुपोत्तमपादयुगं प्रणतः ।
अपि धातृपदं भवहेतुवरं
प्रणमामि जगज्जनकं शरणम् ॥७॥

अवलम्बनमत्र ममात्तिहरं
हरपादयुगं गरलेन नतम् ।
गणपस्य पितुर्विलसत्परमं
भवहेतुपरं विभुभावभनम् ॥८॥

प्रमदाकृतस्येदहरं च भद्रं
भवकार्यनिदानमपूर्वमिमम् ।
प्रियमागमवं सकलं प्रणयं
प्रणमामि मनःशरणं परमम् ॥९॥

भवकेलिचमत्कृतिभावभनं
जगतां जननं जनकं च परम् ।

शिवमेव सदैव नतः प्रणतो
हरिणा सहितं शरणं सुखदम् ॥१०॥

गिरिजापतिमेव नमामि पुनः
कमलापतिमेव नतो विकलः ।
गणपं च नमामि हृदा शुभदं
वचसा विभवेश्वरमेकमहो ॥११॥

नृपतेः शरणं परमं शिवजं
शिवदं च भवात्तिहरं मनसा ।
रिपुनाशकरं गणपं सशिवं
प्रणमामि सदैव मनोहरणम् ॥१२॥

स्तुतिभिः सहितौ विकलौ प्रणतौ
निजसेव्यपदं किमपीह वने ।
नहि कोऽपि तथापि दृढो मनसा
क्वचिदेव मनागपि शक्तिपदे ॥१३॥

विकलानि वचांसि तयोः करणे
पतितानि च मेधस एव मुनेः ।
अयमत्र मुनिर्मनसा सदयं
सदृशापि च पश्यति तौ प्रणतौ ॥१४॥

निजयोगवलेन तयोर्हृदयं
धृतिहीनमहो स च वैचि गलत् ।

मुनिरेष च तौ विनतौ प्रणतौ
विषयं परिपृच्छति खेदगतम् ॥१५॥

निजबोधगतं विषयं च वहिः
श्रवणाय पुनः परिपृच्छति तौ ।
नृप एव तयोः प्रथमः प्रणतः
स हि वक्ति मुनिं गुरुभावरतः ॥१६॥

भवतां विदितं सकलं मम त-
द्धृदयस्थितखेदकरं परमम् ।
नृपतिः सुरयो विकलो भुवने
स हि भिक्षुर्यं प्रणतः शरणे ॥१७॥

अपरो भुवि वैश्यवरः प्रथितो
विनतोऽत्र तवैव पदे पतितः ।
स्वसुतादिषु चापि रतो मृदितो
निजबन्धुवरैर्विकलोऽपि हतः ॥१८॥

मुनिरेष तयोर्विकलां च दशां
मनसा प्रणिवाप पुनर्वचनम् ।
शुभदं प्रतिवक्ति तयोर्विहितं
श्रुतिवर्गहिताय परं ललितम् ॥१९॥

नृपतिर्भुवने स्वरभावभरः
सकलांश्च सुरान् प्रणतो विधिना ।

नतिभिः स हृदा मनसा च वरान्
हृदयं तु नृपस्य न भाति दृढम् ॥२०॥

समता मनसः प्रतिभाति परा
सकलापि च खेदहर्तैव वरा ।
नृपतौ च कथं नृपभावभरे
त्वयि सा समता वसतु प्रथिता ॥२१॥

अत एव तवापि सुरेषु मनो
नृप ! यातु च भक्तिलसत्सरलम् ।
प्रथमं तत एव भवदुष्टदयं
परमं शिवतत्त्वमनुव्रजतात् ॥२२॥

समता तव सा च कथं परमा
सकलेषु सुरेषु हृदैव भवेत् ।
परबोधमतो भवमोहहरं
नृप ! धारय मुक्तिकरं विरतः ॥२३॥

अमरेषु च कञ्चिदपि प्रभजः
सुरमेव, शुभामथवा परमाम् ।
प्रकृतिं लसितां च गुणैः सकलां
गिरिजां शिवसाम्यगतां ललिताम् ॥२४॥

निजभक्तिलसदुष्टदयं सरलं
कचिदेव निघेहि परं विमलम् ।

अथवाप्यमरेषु समं हृदयं
सगुणेषु निधेहि च शक्तिधिया ॥२५॥

इदमत्र मया त्वयि तत् कथितं
जनलोकगतस्य च मार्गमिदम् ।
तपसां च फलैर्जनभाग्यगतं
सकलं प्रतिकूलमथो विहितम् ॥२६॥

नृपभावगतं च तपोभुवि तत्
कथमेव नृपेषु विशेषफलम् ।
प्रददातु कदाचिदपि प्रभया
कठिना हि यतो नृपकृत्यकला ॥२७॥

जनभाग्यगतं प्रतिकूलफलं
भुवि नाशमुपैति तपः प्रभया ।
अथवा परबोधहतं दुरितं
समभावकृतं च सदैव हितम् ॥२८॥

अत एव मया त्वयि तच्चमिदं
कथितं सकलं नरकृत्यगतम् ।
त्वमतः परमं गिरिजाचरणं
निजभक्तिपलेन च याहि हृदा ॥२९॥

श्रुत्वापि तच्चं कथितं नृपोऽयं
वैश्योऽपि त्विदं पुनरेव भक्त्या ।

प्रोवाच बोधाय च शान्तिकामो
निव्विण्णचेताः गुरुभावनिष्ठः ॥३०॥

तत्त्वं च किं तज्जगतां हिताय
बोधाय लोकस्य च शान्तिहेतोः ।
हरिर्हरी वा गणपो नु भास्वान्
किं वापि किञ्चित् पृथगेव तेभ्यः ॥३१॥

सुनिः स मेधाः करुणाधिवश्यः
प्रोवाच तौ तत्त्वमिति प्रसिद्धम् ।
ज्ञानाय भोगाय च कामनायै
लोकोपकाराय तथा यथातः ॥३२॥

विद्या स्वरूपापि च सास्त्यविद्या
धात्री च लोकस्य सदैव पूज्या
फलानि चत्वारि च तानि दत्ते
वर्गाश्रितानि प्रतिभाविता सा ॥३३॥

श्रीरेव साक्षाद् भुवि या च लक्ष्मीः
राज्यप्रदेयं हरिभावनिष्ठा ।
सौभाग्यपुञ्जेन गृहे वसन्ती
गृहस्थवर्गैरपि नित्यसेव्या ॥३४॥

सरस्वतीयं भुवि सत्त्वनिष्ठा
गीरेव वाक्येषु सदा वसन्ती ।

अस्यैव शक्त्या च जनोऽपि विद्वान्
गुरुर्गरीयान् यशसा विभाति ॥३५॥

इयं च शम्भोर्गृहिणी भवानी
गणेशमातापि कुमारमाता ।
पृष्ठीस्वरूपा शिशुपालिकेयं
कुमारपत्नी च कुमारघात्री ॥३६॥

विष्णोः प्रियेयं हि सुरेन्द्रसेव्या
सेव्या च दैत्येन्द्रवरैश्च लोके ।
दशाननेनापि जनार्दकेन
जनार्दनेनापि गृहे वसन्ती ॥३७॥

सृष्टिं विधत्ते परमेशशक्तिः
शक्तिः शिवा या शिवभागनिष्ठा ।
ब्रह्माण्डरक्षां प्रकरोति सैवं
लयस्वरूपापि च सैव शक्तिः ॥३८॥

वेदान्ततत्त्वं विद्युधैः सदैव
प्रतिष्ठितैः सा कथिता च शास्त्रे ।
सारख्येषु शक्तिः प्रकृतिविचित्रा
चैतन्यहीना कथिता मुनीन्द्रैः ॥३९॥

शक्तिश्च विष्णोर्हरिरेव साचाद्
भेदो न कश्चिद्धि तयोः कदापि ।

ज्वालापि चह्वेर्नहि वद्विभिन्ना
यथा तथैव प्रतिभाति शक्तिः ॥४०॥

सांख्यैस्तु सेयं कथिता विचित्रा
चैतन्यहीना च जडैव साचात् ।

चैतन्यभानः पुरुषेषु निष्ठा
जीवेषु नेयं हि मतिः सुमान्या ॥४१॥

चैतन्यमेवं पुरुषेषु सांख्यैः
प्रगीयते यद्विविधेषु शुद्धम् ।
मतिर्न सा ते च कदापि मान्या
चैतन्यभावस्तु सदैव शक्यताम् ॥४२॥

वेदान्तशास्त्रेऽपि चिदाभयत्वं
तस्मिन् सदीशे कथितं प्रकामम् ।
ईशस्य तस्यैव च शक्तिरेषा
माया विचित्रा सदसत्स्वरूपा ॥४३॥

न लक्ष्णैः सा च कदापि कथ्या
ज्ञेया बुधैर्वापि कथं कथञ्चित् ।
आधारभूतो न च शक्तिभिन्नः
सदाश्रयोऽयं शिववाच्य एव ॥४४॥

वयं च तावत् प्रकृति विचित्रां
चिच्छक्तिरूपां हृदि भावयामः ।

अन्यानि शास्त्राणि पराणि लोके
तिष्ठन्तु तावद् विबुधेषु भूमृत् ! ॥४५॥

अभेदभावेन शिवं विभिन्नं
केचित्तु जीवं शिवतत्त्वमंशम् ।
वदन्ति चैतन्यमितं शरीरे
भिन्नानि शास्त्रानि विभान्ति लोके ॥४६॥

इयं तु तावच्छिवदर्शनानां
मतिः कथञ्चित् कथिता मया ते ।
पुराणवर्गेषु च 'नामरूपे'
मूलं स्वरूपं कथितं विचित्रम् ॥४७॥

पुराणवर्गे प्रथिताश्च देवा
देव्योऽथवा ताः सममेव भूप ! ।
देवं च देवीमथवा कथञ्चित्
तमेव तां वा मनसा प्रयाहि ॥४८॥

ध्यानेन भक्त्यापि सहैव माया-
माराधय त्वं त्वमपीह वैश्य !
ध्रुवं च तन्माद् युवयोः सदाशा
प्रपूरुर्णतां यास्यति नान्यथा स्यात् ॥४९॥

इयं हि शिष्टैः कथिता सुरीति-
र्ययैव सिद्धिं प्रतिपान्ति खिन्नाः ।

तत्रापि तत्त्वं सममेव रक्ष
सद्ब्रह्मभावो यत एव सर्वम् ॥५०॥

शिवस्य शक्तिगिरिजा भवानी
प्रगीयते सैव विचित्ररूपा ।
विष्णोश्च शक्तिः कमलैव साक्षा-
लक्ष्मीस्वरूपा नृपभावसेव्या ॥५१॥

धातुश्च शक्तिर्मतिगीः स्वरूपा
सरस्वतीयं कथितैव तज्ज्ञैः ।
एकापि शक्तिर्ध्रुवि सर्वदात्री
निविण्णचेतास्तु प्रयाहि तां त्वम् ॥५२॥

फलप्यति द्राग् युवयोः सदाशा
ध्रुवं च तस्याः करुणाकटाक्षैः ।
तामेव शुद्धां मनसा प्रयाहि
कामेशपत्नीं विविधस्वरूपाम् ॥५३॥

राज्यच्युतस्त्वं नृपसिंह वीर !
क्षिप्रं भजस्व प्रणिधानचेताः ।
विश्वेशशक्ति भवशक्तिरूपां
वैश्य ! त्वमप्येवमिमां भजस्व ॥५४॥

ज्ञानी समाधे ! ध्रुवमेव लोके
भविष्यसीतीह मया सदाशीः ।

प्रदीयते चेद् भजसे त्वमम्बा-
मनन्यचित्तः शरणं प्रपन्नः ॥५५॥

त्वां शानिनं ते गृह्णेतवस्ते
यास्यन्ति सर्वे शरणं प्रपन्नाः ।
त्वद्भावनिष्ठा निजकृत्यभीताः
शक्तेः प्रसादात् करुणालयायाः ॥५६॥

वर्षत्रयेणैव समस्तकामः
सम्पत्स्यते शक्तिसदर्चनायाः ।
तावत् प्रशान्तिः सहसैव भूयाद्
वामेव चित्तस्य तथानुकूल्यम् ॥५७॥

त्वामेव तत्त्वं कथयामि राजन् !
निबोध तावन्मनसा वचो मे ।
कथं च दुःखं भवतापि भुक्तं
ध्रुवं भ्रान्तः किल कर्मनिष्ठाः ॥५८॥

निष्कामकर्मैह कृतं च पापं
लोकेषु हन्ति प्रथितं यथावत् ।
प्रारब्धकर्मैह च हन्यते तद्
भक्त्यैव बोधेन परेण वापि ॥५९॥

इष्टानि लोके सकलानि भूप !
यावन्ति कर्माणि भवत्कृतानि ।

प्रारब्धभागो भवतापि भुक्तः
सद्यस्तु तामेव भजस्व शक्तिम् ॥६०॥

वर्षत्रयं यद् युच्योस्तु शिष्टं
तदेव नेयं च कथं-कथञ्चित् ।
तपोभिर्यैरतिभक्तिनिष्ठै-
र्भवद्भिरेवेह नदीतटेषु ॥६१॥

नियमयति च विश्वं विश्वशक्तिश्च येयं
मदयति च मदेन ब्रह्मशक्तिस्वरूपा ।
श्रवतु भवन्नता सा वां च शक्तिप्रपन्नौ
प्रकृतिरतिगुणाढ्या चित्कलाभिः समन्तात् ॥६२॥

इति श्रीक्षेमधारिसिंहशर्मरचिने सुरथचरिते महाकाव्ये
वमविंशकोपदेशो नाम दशमः सर्गः ॥

एकादशः सर्गः

नृपश्च वैश्यो बहुधा प्रबोधं
प्राप्यापि तस्माद्धि मुनेर्विशिष्टम् ।
विमूढतां हातुमपारयन्तौ
यप्रच्छतुस्तौ मुनिमेव भूयः ॥१॥

यदर्शनाख्यो हि सुबोधपुञ्जः
प्रकाशितोऽयं भवता विशिष्टः ।
ततः परं मे वद साम्प्रतं त-
च्छक्तिस्तु यस्माद् भवतीह दृश्या ॥२॥

महात्म्यमेवात्र वद त्वमस्याः
शक्तेर्यतः स्याद्दृष्टये सुभक्तिः ।
श्रद्धा परा वा भवचक्रमध्ये
तदीयकृत्यैरुदियादजस्रम् ॥३॥

मुनिश्च मेघा. पुनरेव देव्या
माहात्म्यमेवात्र परं यथावत् ।
संक्षेपतस्तच्चरिताश्रितं हि
वक्ति प्रसन्नः सदयोऽथ भावात् ॥४॥

आदौ तदेव प्रवदामि राजन् !
बली रिपुर्यत् भवतः श्रियं ताम् ।

जहार देवीचरणप्रसादा-
च्छारद्यसेवाफलमेव तद्धि ॥५॥

पुनश्च लक्ष्मीस्तत्र सेवया सा
ध्रुवं समेष्यत्यरिनाशकर्त्री ।
यथैव साक्षाद्रिषुमद्रकाली
रामे प्रसन्ना च दशाननम्नी ॥६॥

न रावणात् कोऽपि च साधकः स्या-
द्देवीपदाब्जस्य च भक्तभृङ्गः ।
स्वकीय भक्त्याश्रयणेन राम-
स्तमेव साक्षात् समृधे जघान ॥७॥

विभीषणोऽसौ भुवि रामभक्त्या
लेभे च राज्यं सहजस्य तस्मात् ।
सेव्यं प्रपन्नो हि तमेव वीरः
सर्वं तदेतच्चरणाद्धि देव्याः ॥८॥

यद्दार्चराष्ट्राश्च मृधे प्रवीरा
निपातितास्ते नृपभावनिष्ठाः ।
तत्रापि कृष्णस्य कृपाप्रभामि-
द्वेष्याः कटाक्षाः सकलस्तु हेतुः ॥९॥

प्रद्वयुम्नवालथ सुरारिसुख्यं
तं शम्बरं वा निजवान दृष्टम् ।

वीरं च देवीवरभाणशक्त्या
तत्रापि हेतुः पुनरेव दुर्गा ॥१०॥

युगप्रवाहेण च कल्पभेदै-
वार्त्ता विचित्रा भ्रुवि लभ्यते सा ।
क्रमेण वापि क्रमभावभिन्ना
यथा यथेदं प्रतियाति चक्रम् ॥११॥

बलिर्बबन्धे हरिणा यतोऽसौ
जह्नेऽमृतं चापि पयोनिधिभ्यः ।
धृता च पृथ्वी परमापि तेन
तत्रापि हेतुस्तु सदैव शक्तिः ॥१२॥

एकार्णवे यां मनसा वचोभि-
र्नत प्रपन्नो विधिरेव साक्षात् ।
हरेः प्रबोधाय च मोहरूपां
पृथ्वीफलं वापि च यत्कृपायाः ॥१३॥

सैवेह वन्द्या भवता, त्वयापि
नृपाल ! वैश्य ! प्रथिता जगत्याम् ।
सा मेदिनी चासुरयोरथैवं
सुमेदसा भाति यथैव पृथ्वी ॥१४॥

यदैव लोको महिषेण साक्षात्
प्रपीडितोऽयं दितिजेन तेन ।

तदा सुराणां सकलैव शक्ति-
र्व्यक्ता जयश्रीविजयस्वरूपा ॥१५॥

सा रक्तवीजं निजघान शक्ति-
भिन्नस्वरूपा विविधामराणाम् ।
प्रकृत्यभेदा विविधस्वरूपा
शस्त्रास्त्रभेदैः प्रविकाशमेति ॥१६॥

तद्रक्तविन्दुः पतितो हि भूमा-
द्युत्पादयन्सोऽपि समानशक्तीः ।
अशेषसंख्याभिरथासुराणां-
माच्छादयत्येव भुवं विचित्रः ॥१७॥

एकैव शक्तिर्महसा तु लोके
गता हि भिन्नत्वमियं स्वशक्त्या ।
तस्मात् स्वशक्तिः प्रतिभाति शक्ते-
राद्यैव शक्तिर्भुवनस्य तत्त्वम् ॥१८॥

अष्टाभिरेषा निजघान काली
तं रक्तवीजं किल शक्तिभिः सा ।
स्वर्यं तु पयोपमजिह्वयैव
लिलेह विन्दून् असनप्रवृत्ता ॥१९॥

तत्रापि शुम्भः स हि दैत्यराजो
निराश्रयः खे युयुधे च देव्या ।

अन्ते तथायं निहितः करालः
शकस्या विचित्रः किल दैत्यकेतुः ॥२०॥

हते सुरारौ महिषे च देव्या
धृन्दारकैः सा प्रतिपूजिता तैः ।
शक्रादिभिर्दैत्यबले च लोके
दिव्यैः सुपुष्पैरपि गन्धतन्त्रैः ॥२१॥

नता तथा सा सुरतापि भक्त्या
तामादिशक्तिं प्रणिधानभाक्त्रैः ।
पुनश्च तस्या वरलाभमेवा
चकार लोकेषु हिताय तेषाम् ॥२२॥

रामावतारेऽपि च सैव शक्ति-
धित्रां क्रियां सा भुवि दर्शयन्ती ।
कलाभिरेषा भरतस्य मात्रा
सीताविवासेन सहैव राजन् ॥२३॥

सीता स्वयं सा भुवनस्य धात्री
समागता रामगृहे च लक्ष्मीः ।
श्रायैव शक्तिर्मवरक्षणाय
जाता पृथिव्या जनकस्य कन्या ॥२४॥

मायैव साक्षात् क्रियया विभाति
लोकेषु धात्री भुवनप्रसिद्धा

कलासहस्रेण सहात्र सीता
प्रयोषिता वा जनकेन चित्रा ॥२५॥

उच्छ्वनवाहुं दनुजेश्वरं तं
सहस्रवाहुं निजघान चोग्रा ।
सीता करालाननघोररूपा
पातालभृषं किल हेतिमिः सा ॥२६॥

ततोऽपि पूर्वं दितिजेन तेन
हतं स्वनाथं सहसा ददर्श ।
अजेयभूषं च मृधे शपानं
पराजितं तं जनकस्य पुत्री ॥२७॥

विभीषणादीन् सुहृदो रघूणां
हतान्श्च तेनैव मृधे शयानात् ।
दैत्येन घोरेण च शक्तिहीनान्
सद्यः सुराणां पुरतो ददर्श ॥२८॥

ततः सुरारौ निहतेऽतिघोरे
धाता स्वयं तं नृपतीश्वरं सः ।
सञ्जीवयामास रघुप्रवीर-
माधासभावेविंघ्रिघैर्वचोमिः ॥२९॥

ततश्च भक्त्या हरि-रामभूष-
स्तुष्टाव साक्षाद् विधिचोदितोऽयम् ।

नाम्ना सहस्रेण च विश्ववन्द्यां
प्रकृत्यभेदां जनकात्मजां ताम् ॥३०॥

तथापि नेयं विविधाऽपि रामाद्
विभिन्नरूपेण कदापि मान्या ।
परा च शक्तिर्ध्रुवमेव तत्त्वं
विभाति विन्ना न च शक्तिमत्तः ॥३१॥

दत्तस्य पुत्री शिवभावनिष्ठा
दग्धैव बह्वौ पतिनिन्दया सा ।
क्रुधोऽपि भावादथवा विशेषा-
दुमेति नाम्ना नगजा सती वा ॥३२॥

कृष्णस्य माया परमैव शक्तिः
काचिच्च लोके प्रथिताऽप्यदृश्या ।
दृश्या च राधा पुरगोपजाता
रासेश्वरी या शरदः प्रमैव ॥३३॥

कर्पूरवर्णामथवापि मायां
संब्रोडितां तां च बधूस्वरूपाम् ।
सत्त्वप्रधानां च रजःप्रधानां
भजस्व काञ्चित्त्वमयाविभिन्नाम् ॥३४॥

१ शक्तिमत् + तस् ।

२ क्रुधः = क्रोधात् ।

किं वापि काञ्चित् सकलैः गुणोत्तै-
 नित्यप्रपञ्चां सकलोकृतां वा ।
 प्रभेदभेदैरपि मीलितां तां
 जयत्वमन्तर्विमवां प्रकामम् ॥३५॥

तां मङ्गलेशीं श्रुतिमूलरूपा-
 माराधाय त्वं द्विजमात्रसेन्याम् ।
 क्वचित् सवर्णां क्वचिदप्यवर्णां
 ध्येयां च नाम्ना मनसाऽथवा ताम् ॥३६॥

तपोभिरुग्रैरथवापि यज्ञैः
 कर्मस्वरूपां प्रकृतिं परां ताम् ।
 भजस्व शक्तिं परमां विचित्रां
 स्वान्तः कलां केलिपरां च सद्यः ॥३७॥

भवरतिविजयान्तः प्रीतिभेषा दधाना
 भवरतिरमसेन प्रेमभावं च हृद्यम् ।
 भुवनशतविधात्री लोकमान्याऽपि साक्षा-
 दवतु सपदि वां सा लोकयात्राप्रवृत्तौ ॥३८॥

इति श्रीक्षेमधारिसिंहशर्मरचिते सुरथचरिते महाकाव्ये
 देवीमाहात्म्यवर्णनं नामैकादशः सर्गः ॥

द्वादशः सर्गः

समाकर्ण्य वचस्तस्य मुनेस्तौ प्रणतौ तदा ।
उपासनाक्रमेणैव प्रवृत्तौ तपसे हृदा ॥१॥

ग्रीष्ममार्त्तण्डतापेन तापितः सुरथो नहि
भविष्यत्पुत्रवात्सल्यात् तापो नापि हृतस्ततः ॥२॥

बद्धो जटाभिर्भूपोऽसौ संयतस्तपसि स्थितः ।
धराया मेखला चापि संगता मेखला नृपे ॥३॥

दुकूलं स नृपस्त्यक्त्वा बलकलं कर्कशं वने ।
दधावाच्छादनार्थाय किं पुनर्मुकुटेन च ? ॥४॥

गीतिभिर्मङ्गलैरिष्टैर्वुद्युधे योऽरुणोदये ।
स एवेह शिवारवैरुत्थितो निशि वाऽशिवैः ॥५॥

रत्नमाल्येन यो भूपः शोभतेस्म गृहाङ्गणे ।
रुद्राच्चैरक्षिभिर्द्धिः स शोभते मुनिरूपधृक् ॥६॥

महार्हशयनासीनश्चक्रवर्त्तीति यो नृपः ।
दासीशतदशैरिष्टैर्वेष्टितो भाग्यलालितः ॥७॥

परिष्वक्तश्च राश्यैव प्रासादे चन्द्रचुम्बिते ।
स एव स्थण्डिले शेते दौर्भाग्यपदपोद्धितः ॥८॥ (युग्मकम्)

किं वापि काञ्चित् सकलै गुणोत्तै-
 नित्यप्रपञ्चां सकलीकृतां वा ।
 प्रभेदभेदैरपि मीलितां तां
 जयत्वमन्तविभवां प्रकामम् ॥३५॥

तां मङ्गलोर्षीं श्रुतिमूलरूपा-
 माराधाय त्वं द्विजमात्रसेव्याम् ।
 क्वचित् सवर्णां क्वचिदप्यवर्णां
 व्येषां च नाम्ना मनसाऽथवा ताम् ॥३६॥

तपोभिरुग्रैरथवापि यज्ञैः
 कर्मस्वरूपां प्रकृति परां ताम् ।
 भजस्व शक्ति परमां विचित्रां
 स्वान्तः कलां केलिपरां च सद्यः ॥३७॥

भरतिविजयान्तः प्रीतिमेषा दधाना
 भरतिरभसेन प्रेमभावं च हृद्यम् ।
 भुवनशतविधात्री लोकमान्पाऽपि साक्षा-
 दवतु सपदि वां सा लोकयात्राप्रवृत्तौ ॥३८॥

इति श्रीक्षेमधारिणिद्दशमोचरिते सुरधचरिते महाकाव्ये
 देवीमाहात्म्यवर्णन नामैकादश सर्ग ॥

द्वादशः सर्गः

समाकर्ण्य वचस्तस्य मुनेस्तौ प्रणतौ तदा ।
उपासनाक्रमेणैव प्रवृत्तौ तपसे हृदा ॥१॥

श्रीष्ममार्त्तण्डतापेन तापितः सुरथो नहि
भरिष्यत्पुत्रवात्सल्यात् तापो नापि हृतस्ततः ॥२॥

बद्धो जटामिर्भूषोऽसौ संयतस्तपसि स्थितः ।
धराया मेखला चापि संगता मेखला नृपे ॥३॥

दुकूलं स नृपस्त्यक्त्वा बलकलं कर्कशं वने ।
दधावाच्छादनार्थाय किं पुनर्मुकुटेन च ? ॥४॥

गीतिभिर्मङ्गलैरिष्टैर्बुधुधे योऽरुणोदये ।
स एवेह शिवारावैरुत्थितो निशि वाजशिवैः ॥५॥

रत्नमाल्येन यो भूपः शोभतेस्म गृहाङ्गणे ।
रुद्राक्षैरक्षिभिद्भिः स शोभते मुनिरूपधृक् ॥६॥

महार्हशयनासीनश्चक्रवर्त्तीति यो नृपः ।
दासीशतदशैरिष्टैर्वेष्टितो भाग्यलालितः ॥७॥

परिष्वक्तश्च राश्यैव प्रामादे चन्द्रचुम्बिते ।
स एव स्यण्डिले शेते दौर्भाग्यपदपीडितः ॥८॥ (युग्मकम्)

मृगाणां शृङ्गकीटानां कण्डूत्यैव पुनः पुनः ।
उत्थापितो न मात्यत्र त्रियोज्ज्वित इवेश्वरः ॥६॥

छत्रं शशिप्रभं त्यक्त्वा तस्य श्रीर्भाति मूर्द्धजा ।
जटावद्धैव सा भाति तपसां विभनक्षयात् ॥१०॥

पदत्यागमियापीन्द्रो धाराभिर्वहुधा वने ।
नृपमाच्छाद्यत्येनं हेमन्ते शिशिरेऽपि वा ॥११॥

किं पुनः प्राश्रुपां योगे ग्रीष्मे वापि शरत्स्वपि ।
मधोनः शात्रवेनैव वातास्ते दुर्दमास्तथा ॥१२॥

कथं कथं चिद् भानुश्च तीक्ष्णदोधितिभिर्वने ।
बलं जिज्ञासमानो हि सुरधस्य तपस्तथा ॥१३॥

समाधिश्च तपोमग्नौ भूपसामीप्यकारणात् ।
अन्तः प्रादिकलाभिश्च भूपमेवानुगच्छति ॥१४॥

नदीतटी तु मातेव पश्यत्येतौ सुसंपतौ ।
पयसा चापि तौ काले सम्पोषयति वत्सला ॥१५॥

उमायाश्च तपश्चर्या सुरधेऽपि प्रदृश्यते ।
आराध्यस्य गुणाः प्रापो जायन्ते सेवकादिषु ॥१६॥

क्षचित्काले सपथ्यादि सवाह्याभ्यन्तरक्रमैः ।
क्रियते मनसा वाचा भक्तिसंक्रान्तचेतसा ॥१७॥

हृत्पद्ममासनं स्निग्धं स्वागतं वाक्त्रयमेव तद् ।
मनः पाद्यं तथैवाघ्र्यं सच्चमाचमनीयकम् ॥१८॥

स्नानीयं सततं शुद्धं सहस्रारच्युतामृतम् ।
गुप्तिभावश्च वमनं भूषणं भावकल्पितम् ॥१९॥

रागास्तु भालमिन्दूरं कुङ्कुमं वामनादिकम् ।
श्रीपत्रं विल्वपत्रं च गन्धोगन्धः प्रियस्तथा ॥२०॥

धूपपात्रं च दौर्भाग्यं किल्बिषं धूप एव हि ।
अन्तर्दीपश्च दीपोऽसौ सस्नेहं बुद्धिवर्तिका ॥२१॥

यावद्दुःखं सुनैवेद्यं जीवनं च जलं परम् ।
ताम्बूलं त्रिगुणं मिश्रं कर्म पुष्पाञ्जलिस्तथा ॥२२॥

यावद्द्रव्यं फलोपेतं दर्शनीयश्च पादयोः ।
जपः श्वासो बहन्नित्यं मनसैव समर्पणम् ॥२३॥

मंत्रित् सुरा मनः शुद्धिः शुद्धिस्तद्योगजा तथा ।
तर्पणं भक्तिकृत्यं च विपाकाः पशवो बलिः ॥२४॥

वृत्तिर्वद्धि 'रहं' ह्यर्थं 'मेखला' चेतना तथा ।
हवनं संयमस्तेन क्रियते सुरथेन तद् ॥२५॥

सार्था वाचः स्तुतिस्तस्य चित्ते तत्करणे तथा ।
झनाहतध्वनिर्घण्टा हृदये वाद्यते रहः ॥२६॥

तेजो'नीराजनं दीप्तं भक्तिविद्युत्सुवर्तिका ।
उद्दासनं मनो दाढ्यं मन्यते चार्चनक्रमे ॥२७॥

क्वचिद्रविः क्वचिच्चन्द्रः क्वचिद्वातोऽपि वा पचिः ।
मन्यते' सुरथं भूपं पुत्रकं प्रीतिजातकम् ॥२८॥

समाधिरपि पुण्यात्मा कथंचिच्चानुवर्त्तते ।
भूपालं श्रद्धया खिन्नस्तमेव विवशो वशी ॥२९॥

एतस्मिन्नन्तरे विभ्रत्तेजः कथित्तपरो मुनिः ।
भोज्यादिभिश्च तौ वीरौ जिज्ञासुस्तपसागतः ॥३०॥

व्रतिनौ तौ मिया तस्य तपसो नो निवारितौ ।
आदित्स्व तस्य सत्कारं देवीपादाब्जपट्पदौ ॥३१॥

यताहारौ निराहारौ क्वचिद्वापि फलाशिनौ ।
निर्व्विण्णो मनसा शुद्धौ दिव्यभावपरौ च तौ ॥३२॥

राजाऽसौ च क्वचिद्राज्यं स्मरन् देवीपदे रतः ।
सोऽपि वैश्यः क्वचित्पुत्रं पत्नीं वा स्मरति क्षणम् ॥३३॥

क्रमेणापि तयोर्मक्तिर्द्विं याति परां शुभा ।
समाधिस्तु तयोर्नित्यं जिहासति गृहं नहि ॥३४॥

तयोः शान्तिः क्रमेणापि समीपमुपसर्पति ।
वारसल्येन यथा माता मन्दनेन शिशुं सदा ॥३५॥

त्रिभिर्वैस्तयोर्भक्त्या जगदम्बाकृपार्णवा ।
प्रत्यक्षाऽभूत् तपोभिः सा यथा मेघः सुवायुना ॥३६॥

तत्रं किमपि प्रत्यक्षं पश्यतस्तौ विलक्षणम् ।
न बाह्यचक्षुषा दृश्यं विना तत्कृपया क्वचित् ॥३७॥

न ज्ञानचक्षुषा वापि क्वचिद्दृश्यं परं च तत् ।
तदैवाङ्गैस्तु विस्पष्टं देवीरूपेण दृश्यते ॥३८॥

स्थूलपार्थिवतत्त्वेन सञ्जाता दामिनी यदि ।
किमाश्चर्यन्तु तद्दृश्यं यतो गौरी नगात्मजा ॥३९॥

सहस्ररचितेजोमिर्लक्ष्णैः सा च बुध्यते ।
चन्द्रापुतामृतेनापि निर्मितेव विराजते ॥४०॥

यत्पादपद्मभृङ्गास्ते त्रिदशा विबुधा अपि ।
पीयूषाच्चापि भक्तास्ते निवृत्ता मुक्तिलिप्तया ॥४१॥

प्राञ्जलिः पुरतो भूपः प्रपन्नः प्रणतस्तथा ।
उवाचात्मगतं वाक्यं मिया भक्त्या च संयतः ॥४२॥

अपि किं भवती मातः सैषा यः सेव्यते मया ।
अन्तरम्भोजसञ्जाता जननी जगतां तथा ॥४३॥

इत्याकर्ण्य वचस्तस्य भ्रूमृतो जननी परा ।
प्रोवाच वाग्भिरिष्टाभिर्मेघगम्भीरया गिरा ॥४४॥

अन्तःकरणतत्त्वं तद् यत्त्वया ध्यायते परम् ।
भावनाकल्पितामूर्तिर्या त्वया पूज्यते शुभा ॥४५॥

चिच्छक्तिर्या त्वया भूप पूज्यते विश्वकारणम् ।
विश्वशक्तिः परा सैव दृश्यते रूपधारिणी ॥४६॥

शुनेरादेशकार्यस्य कार्यमेतद् विलक्षणम् ।
दर्शनं मे त्वया तद्धि कृतं भक्तिकृतं स्वयम् ॥४७॥

ईप्सितं च वरं मत्तो वृणुष्वेह पृथक्-पृथक् ।
तमहं वां प्रहास्यामि भक्तिभावप्रसादजम् ॥४८॥

प्रसादसूचकं वाक्यं श्रुत्वा देव्याश्च तौ पुनः ।
ऊचतुः परमप्रीतौ भक्तिनम्रात्मकन्धरौ ॥४९॥

मातः किं कथ्यतां विश्वसाक्षिणी त्वं यतः श्रुता ।
मनःप्रसाद आवाभ्यां याच्यते प्रवरो वरः ॥५०॥

नृप ! लभस्व पुना रिपुतो जयं
त्रियमपीह महः प्रियसंयुतम् ।
सपदि तज्ज्वलिताननभीप्सितं
शुभलसद् भुवि धेहि परं बलम् ॥५१॥

चिरमथात्र सुखं मनसा वरं
जगति भृङ्क्त्व गृही च गृहोद्भवम् ।
तत इनाच्च जनि लभतां तथा
मनुरिहैव तथा भविताऽष्टमः ॥५२॥

सुरथ-चरितं महाकाव्यम्

दत्त्वा वरौश्च जननी भवभावगम्या
श्यामाभ्ररूपललिता लसिता कलाभिः ।
प्रारब्धकिल्बिपतृणं नयनालनेन
दग्ध्वा गता नयनयोर्विलयं तयोः सा ॥

त्वमपि वैश्य ! वरं लभतां प्रियं
 निजकुलोद्भवभावभरैर्गृहे ।
 निजजनैः समुतैः प्रतिपूजतो
 जगति जीवनमृक्तपदस्थितः ॥५३॥

दत्त्वा वराँश्च जननी भवभावगम्या
 श्यामाग्ररूपललिता लसिता कृपाभि ।
 प्रारब्धकिल्बिषपट्टणं नयनानलेन
 दग्ध्वा गता नयनयोरविषयं तयोः सा ॥५४॥

इति श्रीक्षेमधारिसिंहशर्मरचिते सुरयचरिते महाकाव्ये
 वरप्रदा नाम द्वादशः सर्गः ॥

त्रयोदशः सर्गः

स चक्रवर्ती सुरथः प्रतिष्ठो
लब्ध्वा विचित्रं वर्युग्मकं तम् ।
विश्रम्भभावं स दधे प्रसन्नं
पदीप्सितं “तद्विद्वगुणो कृतं हि” ॥१॥

देवस्य कोपाद् यदि दण्डकूपे
निपातनं स्यात् प्रविभीषणाय ।
कृपामृतानां च नदीनदानां
लभ्यो न वाऽसौ कथमेव योगः ॥२॥

यत्कोधदावानलजातकं तद्
विपत्त्रिशूलं विनिपातितं स्यात् ।
तस्यैव कारुण्यमरप्रभावं
कथं न सम्पत् पुनरेव लभ्या ॥३॥

वैशयोऽपि देव्यः परमं वरं तं
लब्ध्वाऽऽशु हृदयं मनसा प्रपन्नः ।
श्रेयः परं स्वं सहसाऽनुयेने
प्रेयः स्वरूपं भव-दुर्लभं तत् ॥४॥

सद्यः पुनस्तौ मृनिमेव शुद्धं
नती प्रपन्नौ वरभावभव्यौ ।

स चापि चक्षुः करुणार्द्रभावं
क्षिपत्यजस्रं फलभावितं तत् ॥५॥

नताञ्जली तौ सदयं विशुद्धं
ब्रूतो मुनिं तं फलितौ वचोऽद्ः ।
भवत्यदारकस्य करप्रभावात्
प्रफुल्लितं तन्नलिनं च सान्द्रम् ॥६॥

विकासभावं गमितं च देव्याः
साध्यस्वरूपं हृदयं परं नौ ।
“उच्चैः प्रमावेण फलं दधानं
गुरौ गुरुत्वेन विभाति तेजः” ॥७॥

श्रुत्वेदमुच्चैर्वचनं तयोः स
सत्यं प्रियं तत् प्रतिवक्ति साधुः ।
विश्वासकार्यं तदिदं समस्तं
शुद्धं प्रभावाद् युवयोर्वरो वा ॥८॥

गुणा गुरूणां ध्रुवमेव लोके
फलाय तावन्नतशिष्यहेतोः ।
भवन्ति सेवाकृतिभिर्विशुद्धाः
शिष्यस्य भक्त्या विनयेन वापि ॥९॥

वरौ युवाभ्यां ध्रुवमेव लब्धौ
कृपाप्रसूतौ जगदम्बिकायाः ।

अतः परं तच्छुमनोतितत्त्वं
सद्यः प्रयत्नेन हृदास्ति धार्यम् ॥१०॥

नीतिस्तु राज्ञां जननीव भावै-
रिष्टा पयोभिः कुरुते प्रपोषम् ।
कल्याणतत्त्वैर्हृदयप्रभावै-
रपीह लोकान् सकलान् प्रशास्ति ॥११॥

नीतेश्च तत्त्वं हि रहस्यभावो
भाव्यः सदैवं भवतो गुणाढ्यः ।
स्वकीयलाभो रिपुपीडनं वा
श्रेयः प्रधानं सततं हिताय ॥१२॥

श्रेयःप्रधाना नहि सद्य एव
क्रिया च कार्या क्वचिदेव लोके ।
हिताहितानां शुभभावनाभि-
विचारणीयं सकलं च कृत्यम् ॥१३॥

यथैव गर्भो मृदुरर्मकश्च
परोक्षभावेन सदैव रक्ष्यः ।
विशेषमन्त्रोऽपि च तावदेव
तथैव गोप्यो न फलं च यावत् ॥१४॥

सत्यं न वाच्यं मधुभात्रभिन्नं
न च प्रियं सत्यगताद् विभिन्नम् ।

अतो युगस्यापि समन्वयत्वात्
सदैव वाच्यं मितमेव वाक्यम् ॥१५॥

रिपोः शरणामभिघातभावो
यथैव सद्यो भवतीह राज्ञा ।
तथैव वाक्यं प्रियभावमिन्नं
लोकस्य सह्यं शुभरक्षणाय ॥१६॥

प्राप्तेषु कालेषु यथैव भूपै-
राच्छादनीया रिपवोऽभिघातैः ।
तथैव काले स्वहिताय ताव-
ल्लब्धाभिघातस्य निकृन्तनं स्यात् ॥१७॥

मित्रत्वमेवं क्वचिदेव धार्य्यं
हृदयं हितं वा हितलक्षणं वा ।
बन्धुप्रधानं च हितप्रधानं
क्वचित् क्वचिद् वा भवतीह मित्रम् ॥१८॥

चरित्रभावेन तथापि वश्या
नराः प्रकामं जगतीह रक्ष्याः ।
प्रायेण शिष्टा हितभावपुष्टा
भवन्ति लोके मधुभाववश्याः ॥१९॥

आयुः स्वकीयं प्रविभज्य विद्वान्
कामाय वार्याय च पुण्यकृत्यै ।

क्रमेण दद्यात् स्वहिताय धीमा-
श्चक्षेपं तु कालं गमयन् स्वबुद्ध्या ॥२०॥

अर्थस्य रक्षां प्रतिकुर्वतश्च
राज्ञः स्वधर्मस्य च रक्षणं स्यात् ।
वशिष्जनस्यापि च कृत्यमेवं
कर्त्तव्यभावे जगतीह सिद्धम् ॥२१॥

तथापि सर्वत्र जगद्वितेशीं
विश्वेश्वरीं तां सततं स्मरेयुः ।
नृपाः प्रबुद्धा अपि बुद्धिमन्तो
जना यतोऽतः सफलः प्रपञ्चः ॥२२॥

सदर्थचिन्तां पदभावनां च
करोति भूपो निशि चैष्टकामम् ।
कविर्यथाऽसौ निजभावमव्या
मतो भवे तौ प्रथितौ प्रशान्तौ ॥२३॥

जयन्ति भूयाः सुधियाऽरिपुञ्जान्
दुराप्रहेयापि न मित्रवर्गान् ।
अतो धिया ते सुधियो भजन्ते
सुखानि दुःखानि च कालवश्याः ॥२४॥

न निर्यथं ते निजरागमातैः
कुर्युः कदापि प्रथिता अपीशाः ।

मिशुद्धभावेन सदैव भ्रूपा
त्र्युर्यथार्थं स्वरभावनिष्ठाः ॥२५॥

सत्यप्रकाशः सुरभावकार्य-
मसत्यभावोऽसुरतत्त्वजातः ।
अतो नृपाणामुभयं च तत्त्वं
सुरासुराणां हि यथाक्रमेण ॥२६॥

श्रमात्यवर्गेषु सदैव कार्यं
चिपेयुरीशाश्च यशः प्रवृत्ताः ।
राष्ट्रप्रजाभ्यो निजमन्त्रिणस्ते
भ्रूपा लमेरन् बहुधैव शिष्टाः ॥२७॥

स्वचेतनां तां निजमन्त्रिवर्गे
चिपेयुरीशा नृपकार्यदत्ते ।
यतः प्रजा वा प्रकृतिश्च साक्षात्
स्वयं त्वशक्तः समयेषु तिष्ठेत् ॥२८॥

रहस्यभावं तु सदैव रक्षेद्
यावन्न मन्त्री नृपभावतत्त्वम् ।
जिज्ञासमानो नृपमेव पृच्छेत्
तथानुकूल्यं नहि धारयेद्वा ॥२९॥

कालेन नित्यं प्रतिचोदितोऽसौ
मोहं न घत्तां हि गृहे गृहस्थः ।

कालस्य वश्यः स गृही सदैव
मेघो यथा वा प्रतियाति वातैः ॥३०॥

स्वबन्धुवर्गस्य सदैव भावः
सदा सुभाव्यो गृहमेधिना वा ।
गुणास्तथा तेषु न दोषभागा
विश्रम्भभावाय भवन्ति हेतुः ॥३१॥

बालेषु बालासु च वृद्धवर्गे
विशेषमाधुर्यमथोऽतिरुग्णे ।
वाक्ये च नित्यं करणीयमेव
यतो न तेषां सहनं कदापि ॥३२॥

द्रव्यस्य मूल्यं नहि शुद्धमेव
जीवोपकाराय सदैव मूल्यम् ।
अन्नादिभोग्येन समस्तमूल्यं
निर्णीयते कालवशप्रयातम् ॥३३॥

रसायनानामिव भोगतत्त्वं
भूपस्य राज्यस्य गृहस्य वापि ।
शनैः शनैरेव जिभाति लोकं
“व्यक्तानि भोग्यानि सदैव काले” ॥३४॥

न सन्धिबद्धस्य न दिव्यमावै-
र्बद्धस्य तावच्छ्रपथेन वापि ।

विश्वासभावो हि नृपेण कार्यः
स्वार्थेन चद्धं हि जगत् सदैव ॥३५॥

अनित्यभावो न विचारणीयो
ज्ञानप्रदीपेन भवप्रपञ्चे ।
परिस्थितिर्भाति यथैव लोके
जनेन तत्त्वं च तथैव धार्यम् ॥३६॥

विश्वासपीठः सुरतैव मान्या
गुरुश्च मान्यो सुहृदोऽपि मान्याः ।
तेष्वेव भक्त्या प्रणयेन वापि
कार्याणि सर्वत्र भवन्ति लोके ॥३७॥

क राजनीतिर्गहना दुरापा
वयं क वृत्त्या सरला विशुद्धाः ।
तथैव शकस्या प्रतिचोदिता वा
वयं च साक्षाद् विपर्यं वदामः ॥३८॥

प्रियानुरोधं नहि धारयन्ति
द्वितं व्रुवन्तो नियमेन सन्तः ।
युष्मद्वितार्थं तु तथापि नीतिं
ध्र्वाणमेवं सहसा सहस्व ॥३९॥

इह जगति न कामालम्पटानीन्द्रियाणि
विपपरतिवरस्त्रीभाववश्यानि वा स्युः ।

अनिशमपि तथान्तः शक्तिमान् व्यापृतः स्या-

भिजकृतिषु विवश्यः सद्दिया कार्यपट्टे ॥४०॥

विजयरविरुदारो नित्यमेवेह युष्मान्

विविधशुभमयूपैः सौम्यभावैस्तथाऽव्यात् ।

सुखनिकरकरश्रीः सा च शारद्यभावा

पुनरपि ललिताङ्गैरेतु युष्मान् कलाभिः ॥४१॥

इति श्रीक्षेमधारीसिंहशर्मरचिते महाकाव्ये

नीतिप्रकरणो नाम त्रयोदश-सर्गः ।

चतुर्दशः सर्गः

सा विप्रलब्धा सुरथस्य पत्नी
राज्ञी च कालेन वियुक्तकान्ता ।
मृदुर्मृदुर्भावमरेण मोहाद्
भूपं स्वकान्तं सततं स्मरन्ती ॥१॥

स्वकीयकान्तं न विचेद भूपं
वरप्रसादान् मनसापि तुष्टम् ।
अतश्च चन्द्रं कुसुमायुधं सा
रहस्यपालब्धवती विखिन्ना ॥२॥

दिने दिने त्वं विविधं स्वरूपं
धत्से न चैकेन कदापि घृष्टः ।
रूपेण भासि प्रमया मनोज्ञो
यतो वधूर्ना रिपुभावदर्शी ॥३॥

आशांससे किं मनसा प्रकामं
त्वदीयविम्बे प्रमितापि काचित् ।
इयं च मृद्वी प्रतियास्यतीति
मृग्धा विरक्ता नभसि प्रभावैः ॥४॥

साहं स्वभावात् प्रणिधानभावा
तमेव लोकं रविमण्डलं तम् ।

यास्यामि यस्मिन्निजकर्मबन्धाद्
गतः पतिर्मे तपसः प्रभावात् ॥५॥

क्षत्रो न कश्चिद् विधुलोकयात्री
कान्ता न वा तस्य कदापि काम्या ।
प्रयाति पीयूषमयं च देवं
यतो न वीरप्रसवा हि चान्द्री ॥६॥

स आशुतोषो ध्रुवमेव शम्भु-
विधुं यतोऽसौ शिरसैव धत्ते ।
रामाभिहन्तारमपि प्रसादाद्
भवन्त्या तथा वा प्रणयेन वापि ॥७॥

मुहुर्मुहुर्ग्रासगतोऽपि तस्य
राहोर्न नाशं किल प्राप एषः ।
किं वा व्यलीकं मम तस्य वा स्याद्
वियुक्तभावाश्च वयं विशेषाः ॥८॥

अमैव माता मम चन्द्रहन्त्री
भूयात्तथा सा पुनरेव लोके ।
कदापि चन्द्रो नहि भावरूपः
समेतु सद्यो रतिलम्पटोऽसौ ॥९॥

किं चन्द्रकान्तोऽपि मणिविचित्रः
स्याद्यत्र कारुण्यरसप्रधानाः ।

भावाश्च चन्द्रस्य भवन्ति दृश्या
दृद्यास्तथा वा भुविभावभव्याः ॥१०॥

श्रियः कथं वा सहजः स चन्द्रः
प्रतिक्षणं यः परिवर्त्तमानः ।
किं वा स्वयं श्रीः सकलैव लोला
धचे च शोभाकलिकां कथञ्चित् ॥११॥

पयोनिधिर्नो जनिहेतुरत्र
क्षुद्रत्वमुच्चैश्च यतो विभाति ।
रत्नानि तावत् सहजानि तस्मा-
दुत्पादितानि प्रथितानि लोके ॥१२॥

रत्नानि वा तानि जडानि लोके
दृश्यानि भव्यानि न भावयन्ति ।
विना मणिं तं किल चन्द्रकान्तं
यस्मिन् गुणा वा प्रतिभान्ति चन्द्रात् ॥१३॥

प्रक्षीयमाणोऽपि स गोलितोऽपि
तमोमिरुग्रैर्वहुधा विलीनः ।
तथापि नव्यः समुदेति लोके
पौषूपराशिर्यत एष साक्षात् ॥१४॥

त्वामेव पश्यन् मकरालयोऽपि
तरङ्गहस्तरूपगूहतीव ।

प्रफुल्लितश्चोत्तरली स सिन्धुः
पुत्राद् विशेषो नहि कश्चिदन्यः ॥१५॥

दशाश्व एष ग्रहनेमिरेष
मृगाङ्क एष त्वमसीह चन्द्रः ।
पीयूषनाथो द्विजराज एष
शशी सुर्धाशुः स विधुस्तथापि ॥१६॥

स पुष्पधन्वा रतिकामुकोऽसौ
त्वामैव लब्ध्वा विरलं च पूर्णम् ।
मनोविकारं कुरुते प्रकामं
नापेक्षते बुद्धिमयं च शक्तिम् ॥१७॥

दग्धोऽपि कामः पुनरेव शम्भुं
वदन्ध भावैर्गिरिजामुखाब्जे ।
गुणैस्तथा लोकहितैः प्रकामं
“भस्मावशेषः कथमेवमुष्णः” ॥१८॥

कृष्णप्रजातः किल कृष्णभाव-
स्त्वं भासि लोके स हि शम्बरारिः ।
राशेश्वरं वापि न योगिगजं
जहौ कदाचिद् पितरं गुणेशम् ॥१९॥

कस्त्वं मनोजः स रतीश एष
यमेव दग्धं प्रसमीक्ष्य रामा ।

साक्षाद्रतिः सापि रुरोद वाष्पै-
स्तथापि शम्भुस्तु स्तीशवद्धः ॥२०॥

अधैरनेकैः प्रतिभाति चित्रः
कामः स्वयं वा बहुभावरूपः ।
त्वमेव सोऽयं ललनानिहन्ता
धत्से न लज्जा कणिकामथापि ॥२१॥

एकः स चन्द्रो रतिकाममित्रं
स्वयं च कामेन तथापि वद्धः ।
स पातकी वापि विशेषपापी
गुरोर्महर्षं नहि वेत्ति मूढः ॥२२॥

एकः स चन्द्रश्च रतिः सकामा
वसन्तराजः किल कश्चिदन्यः ।
समेत्य सर्वे भ्रुवि पातकैस्ते
भ्रुज्जन्तु राज्यं कलिभाववन्तः ॥२३॥

विशेषभोगैः सततं सुखाप्ता
येयं पुरा राजकुलेषु सेव्या ।
त्रियोज्ज्वला सा नृपराजपत्नी
विलीयते कामवशा विवदया ॥२४॥

न चेन्दिरापीह भवाय लोके
क्रीता प्रकृष्टाखिलचिन्तया सा ।

क्षये यतः स्यादखिलैव चिन्ता
मध्ये च मोहाक्रमणं ध्रुवं तत् ॥२५॥

श्रीरेव मात्तात् प्रथितस्य राज्ञः
कोत्तिर्यशो वा हृदयप्रशान्तिः ।
राज्ञः किरीटो बहुरत्नवान् वा
मुनेः कृशानुः सफलः सदैव ॥२६॥

स्तुषापि भूपस्य च भूपकन्या
सुखोचिता या सदयं गुरुण्याम् ।
स्निग्धा प्रबन्धेन सुलालिता सा
विपद्यते मोहवशेन मृद्वी ॥२७॥

पतिव्रता वा नृपभावभव्या
सुखोचिता वा व्यसनस्थिता वा ।
सदैव कालस्य वशा ध्रुवं सा
प्राग्बन्धदासः किल जीवमात्रम् ॥२८॥

शिखा मदीया क्व गता प्रभावा
विद्या वरा वा भवबोधकर्त्री ।
सर्वैव बन्ध्या मम, वापि बन्ध्या
सद्योऽहमेषा व्यसनप्रिया सा ॥२९॥

इतीवमात्रं बहुधा विचिन्त्य
प्रिया नृपेरास्य च धर्मरत्ना ।

सुष्वाप भूमौ हृदये नृपेशं
विचिन्तयन्ती व्यसनानि चापि ॥३०॥

सद्यः प्रसुप्तापि ददर्श साक्षात्-
नृपान् बहून् सा बहुभाग्यनिष्ठान् ।
न यत्र हेतुः कफवातपित्तैः
संदृश्यतेस्म क्वचिदेव तस्याम् ॥३१॥

पीतस्रजस्ते शिखरे दधाना
नताश्च भूषाः सुरथं नृपेशम् ।
उच्चैः स्थितं तं विनयेन चापि
स्तुवन्ति भद्रं वरमाववश्याः ॥३२॥

गजेन्द्रमेवं च पुनर्ददर्श
तत्रस्थितं चापि वरूथमुच्चैः ।
तत्रापि भूपं च वरासनस्थं
हेमध्वजैश्चापि सुसज्जिते सा ॥३३॥

पयोनिधिस्थं च ददर्श नागं
श्वेतं तद्योच्चैर्नृपसेव्यमानम् ।
तत्रापि दोर्दण्डकलाभिरुग्रः
दृष्टः स्थितोज्यं सुरथः प्रतापी ॥३४॥

उच्चैः प्रफुल्लं सुरता कलाभिः
स्वकान्तसम्बद्धसुदारदृश्यं ।

दृष्ट्वैव सद्यः पुनरेव मोहात्
पपात भूमौ पतिभावनिष्ठा ॥३५॥

ब्रवीति सद्यः पुनरेव मोहा-
द्विचिन्तयन्ती निजकान्तमेव ।

अहो क एते सुरभावजाता
नृपाश्च कान्तो मम किं स भद्रः ॥३६॥

वने वने मे सुरथः प्रवीरो
धर्मस्थितो चा विचरन् महात्मा ।
ध्रुवं स हिल्लैः पशुभिर्निपातितः
प्रौढैश्च भुक्तः, किमिदं च दृश्यम् ? ॥३७॥

किं वापि वृद्धाः सततं प्रसन्नं
स्वप्नं प्रशंसन्ति हितं ब्रुवन्तः ।
एतादृशं मङ्गलमूलरूपं
शास्त्रेण भद्रं कथितं च लोकैः ॥३८॥

इत्यमियं सुरथस्य च पत्नी
स्वप्नममुं प्रतिरक्षति चित्ते ।
भाववरैर्मुहुरेव च राशी
शक्तिकलां प्रणता किल मोहात् ॥३९॥

इति श्रीक्षेमधारिसिंहशर्मरचिते सुरथचरिते महाकाव्ये
राज्याधिर दायम्यावर्णनं नाम चतुर्दशः सर्गः ॥

पञ्चदशः सर्गः

माहेश्वरी सा सुरथस्य पत्नी
स्वप्नं शुभं तं निशि चैव दृष्ट्वा ।
मनः प्रसादं परिचिन्तयन्ती
साफल्यभावेषु परेषु मग्ना ॥१॥

सशोकचिन्ताजलधौ निमग्ना
राज्ञी च भूपेश्वरमेव न्नाथम् ।
विचिन्तयन्ती परिधानभावं
धत्ते यथा योगकर्त्ता स योगी ॥२॥

कियान् स कालो गत एव तस्या-
स्ततश्च साऽमात्यवरं प्रवृद्धम् ।
स्वप्नं वभाषे शिवभावपूर्णं
जिज्ञासमाना च ततः प्रसादम् ॥३॥

अमात्यवृद्धोऽपि सुहृद्भिरिष्टै-
जिज्ञासमानः स्वपतिं प्रतिष्ठम् ।
सद्यः प्रतस्ये स तपोननाय
“कल्याणमानः किल कालवद्धः” ॥४॥

गच्छन् वनार्यं स ददर्श मध्ये
पथक्रमे तं नृपराजसिंहम् ।

शाणोद्घृतं वा मणिरत्नमुग्रं
क्षीणं प्रभामिर्ज्वलितं च भावैः ॥५॥

प्रभामिरुग्राभिरयं न बाह्यं
सन्दृश्यते तैजसभावनिष्ठः ।
अन्तस्तथादित्यमणिप्रभा सा
निष्ठा प्रतिष्ठा जननीव तस्य ॥६॥

लब्धप्रसादः स च भूपनाथः
सद्यो वभापे स्वतपः प्रसादम् ।
देव्या वचोर्गर्भगतः वराख्यं
वर्षत्रयान्ते निजभक्तिलभ्यम् ॥७॥

ततः प्रभृत्येव तयोः प्रवृत्ति-
र्गता जयार्थं रिपुनाशिका च ।
प्रबन्धकूटं च विचारयन्ता-
बुभौ वसन्तौ नृपगोहरत्ने ॥८॥

प्रक्षीयमाणोऽपि विधुः स कृष्णे
पत्ने च ताभ्यां वियति प्रतिष्ठः ।
दृष्टो यथावद् भवचक्रमध्ये
प्रारब्धभोगेषु निमग्न एव ॥९॥

भावप्रबद्धः स च मन्त्रिवृद्धः
पश्यन् विचन्द्रं च विलीयमानम् ।

सद्यो वचांसि प्रतिवक्ति धीरो
वीरो यथा तन्मनसा प्रमाति ॥१०॥

पयोनिधेस्त्वं सुतराज एष
चन्द्रस्वरूपादुपमाधिराजः ।
शम्भोः शिरस्थं च मणीन्द्ररत्नं
क्षीणो विरूपः कथमत्र कृष्यो ॥११॥

किं क्षीयमाणो द्विजराज ! भासि
वियत्प्रभाभिर्विधाकृतिस्त्वम् ।
ज्योत्स्ना तु काचित् प्रतिमां विधत्तां
क्लिन्नासि चक्षुश्च तव स्वरूपम् ॥१२॥

श्रमाप्रमां त्वं भट्टिति प्रयाहि
मा मिन्युषंशं विकलीकुरुष्व ।
श्रमं निजं किं प्रतिघोषयन् हा !
दयाप्रकारां कुरुषे मियेष ॥१३॥

नक्षत्ररूपं च विधो ! विधत्तां
वैशिष्ट्यभावं नहि धारय त्वम् ।
क्षुद्रस्वरूपेण विमाहि नाथ !
चन्द्र ! त्वमुर्चरस्यैव रत्न ॥१४॥

ध्रुवं स पक्षस्तव नाथ ! लोके
शुक्लो विशुद्धश्च भविष्यतीति ।

शाणोद्भृतं वा मणिरत्नमुग्रं
चीर्यं प्रभाभिर्ज्वलितं च भावैः ॥५॥

प्रभामिरुग्राभिरयं न बाह्यं
सन्दृश्यते तैजसभावनिष्ठः ।
अन्तस्तथादित्यमणिप्रभा सा
निष्ठा प्रतिष्ठा जननीव तस्य ॥६॥

लब्धप्रसादः स च भूपनाथः
सद्यो वभाषे स्वतपः प्रसादम् ।
देव्या वचोर्गमगतः वराख्यं
वर्षत्रयान्ते निजभक्तिलभ्यम् ॥७॥

ततः प्रभृत्येव तयोः प्रवृत्ति-
र्गता जयार्थं रिपुनाशिका च ।
प्रबन्धकूटं च विचारयन्ता-
बुभौ वसन्तौ नृपगेहरत्ने ॥८॥

प्रचीयमाणोऽपि विधुः स कृष्णे
पक्षे च ताभ्यां वियति प्रतिष्ठः ।
दृष्टो यथावद् भवचक्रमध्ये
प्रारब्धमोगेषु निमग्न एव ॥९॥

भावप्रवृद्धः स च मन्त्रिवृद्धः
पश्यन् विचन्द्रं च विलीयमानम् ।

सद्यो वचांसि प्रतिवक्ति धीरो
वीरो यथा तन्मनसा प्रमाति ॥१०॥

पयोनिधेस्त्वं सुतराज एष
चन्द्रस्वरूपादुपमाधिराजः ।
शम्भोः शिरस्थं च मणीन्द्ररत्नं
क्षीणो विरूपः कथमत्र कृष्णे ॥११॥

किं क्षीयमाणो द्विजराज ! भासि
वियत्प्रभाभिः प्रविधाकृतिस्त्वम् ।
ज्योत्स्ना तु काचित् प्रतिमां विधत्तां
क्लिशनासि चक्षुश्च तत्र भ्रूरूपम् ॥१२॥

अमाप्रभां त्वं भ्रूयति प्रयाहि
मा सिन्धुवंशं विकलीकुरुष्व ।
अर्धं निजं किं प्रतिघोषयन् हा !
दशाप्रकाशं कुरुष्वे मियेष ॥१३॥

नक्षत्ररूपं च विधो ! विधत्तां
वैशिष्ट्यभावं नहि धारय त्वम् ।
छुद्रस्वरूपेण विमाहि नाथ !
चन्द्र ! त्वमुच्चैरयमेव रक्ष ॥१४॥

ध्रुवं स पक्षस्तव नाथ ! लोके
शुक्लो विशुद्धश्च मणिष्पतीति ।

मा याहि चिन्तां प्रकृतिं प्रपन्न-
श्वाशागुणैः स्वं हृदयं तु रक्ष ॥१५॥

यत्नेन यूयं किमिमं विखिन्नं
चिकीर्षथ प्रत्यहमेव नीचाः ।
अमागतोऽपि ध्रुवमेव काले
सम्पूर्णतामेष्यति भूप एषः ॥१६॥

सद्यः स भूपेश्वररत्नमेव
प्रोत्फुल्लभावं मनसा दधानः ।
प्रतिज्ञयाऽसौ च बन्ध भावै-
रात्मानमेव प्रभया प्रतापी ॥१७॥

न कामभोगं क्वचिदेव धीरः
पत्न्या कयाचिद् भुवि कान्तया वा
अहं करिष्ये मम यावदेत-
द्राज्यं जितं नो मम वश्यमेव ॥१८॥

देवीप्रभावैर्भट्टितीह मन्त्री
धृद्धः स सद्योऽपरमन्त्रिधृद्धान् ।
सद्भावबन्धैः कलया बन्ध
शिष्टान्तधान्यान् सुहृदश्च यूनः ॥१९॥

कीपो बलं वापि धनानि तेभ्यः
श्रीत्यैव लब्धानि वरप्रसादात् ।

स बन्धुवर्गादिपि भूपराजो
साहाय्यमुग्रं परमं च लेभे ॥२०॥

क्रियद्भिरेवं स्वहिताय भूपः
सुहृद्भिर्गुरैः प्रतिसेवितश्च ।
मृषाय सज्जीकृतसैन्यपक्षः
सद्यः प्रतस्थे स्ववरं स्मरन् सः ॥२१॥

सद्यो बली तद्रिपुरेव सैन्यै-
राक्रान्तशक्तिः पतितः क्षणेन ।
पुनश्च मित्रैरपि सैन्यशक्त्या
स्वयं स युद्धोद्यत एव शीघ्रम् ॥२२॥

ततश्च जातं किल संकुलं तद्
शुद्धं च सैन्यैः परमं द्वितीयम् ।
लोकप्रशक्तिर्गुणधे परैवं
शक्तेश्च शक्त्या लघुसंख्ययापि ॥२३॥

रहस्यभावेन मृनीन्द्रदत्ता
शिखा च यैषा बहुशक्तिकर्त्री ।
तयैव चक्रेश्वर एव वीरो
युद्धप्रमत्तः सहस्रैश्च दृष्टः ॥२४॥

अस्त्राणि शस्त्राणि धराणि लोके
दृष्टानि सर्वाणि मृधे प्रभाभिः ।

परस्परं युद्धपराणि साक्षाद्
यथा शरीराणि च वा रिपूणाम् ॥२५॥

यज्जृम्भकास्त्रं सहसैव लब्धं
लोकप्रसिद्धं सुरथेन भक्त्या ।
मुनेः कृपायास्तदिहापि दृश्यं
सैन्येषु मध्ये निजतेजसा वा ॥२६॥

सुप्तेषु सैन्येषु न तावदेव
नृपः कदाचिद् युयुधे स्वशक्त्या ।
लब्धप्रसादः सुरथः प्रभावा-
नुत्थापितैर्वा युयुधे पुनः सः ॥२७॥

सा लोकशक्तिः किल मन्त्रशक्त्या
पराजिता शक्तिवरप्रशक्त्या ।
उपस्थिता सूत्रमकलामिरुग्रा
शक्तिर्यथा वापि मृधेऽपि सुप्तः ॥२८॥

दिनैः क्रियद्भिः सुरथः प्रतिष्ठो
लेभे जयं राज्यगतं हितं च ।
ततश्च शिष्टा रिपवोऽपि वीरा
नताः शरण्यं नृपराजसिंहम् ॥२९॥

धीरः प्रतस्थे शिविराय वीरः
क्लान्तः श्रेमेणापि बलेन शत्रोः ।

राशौ प्रियां चापि पुनः स लेभे
त्रियं च नव्यामपि क्षीत्तिफुल्लाम् ॥३०॥

स राजधानीं प्रविवेश राश्या
सहैव सर्वैरपि मन्त्रिघणैः ।
नृपो निययणो शुश्रुमे स शुभ्रे
सिंहासने रत्नविभूषिते च ॥३१॥

त्रिमिर्गुणैर्वा पुरुषो यथाऽयं
भाति प्रकृत्या सहितो निययणः ।
स मन्त्रिवृद्धैश्च तथैव भूपो
विराजते वा समेव राश्या ॥३२॥

शुभे दिने ते च तथा प्रपन्ना-
स्तमेव भूपाः सुरथं प्रशान्तम् ।
मनाङ् न खेदः किल तत्र लम्बो
नृपेषु कर्त्तव्यपरायणेषु ॥३३॥

सुतास्तथा ते बलिनश्च राशः
स्वयं प्रपन्नाः पितरि प्रणष्टे ।
तमेव भूपं जपशीलवन्तं
“कालेन बद्धं किल जीवमात्रम्” ॥३४॥

पद्मापि सद्यो नृपराजसिंहं
सद्मालनैस्तं प्रियभाववद्भिः ।

प्रमोदयामास च मोदशीला
विरक्तभावाकलितं प्रतिष्ठम् ॥३५॥

प्रजाः प्रजाः स्वा इव भूपराजः
प्रियाः स यत्नेन तथा शशास ।
नृपे यथा ता प्रणयेन भूयो
वद्धा नवान्यं भुवि मेनिरेऽस्मिन् ॥३६॥

प्रेम्णा च नित्यं विनयेन शुद्धो
नीत्या प्रकामं नृपराजसिंहः ।
प्रजागुणैस्ताः स बबन्ध भूमृ-
च्छिपः कलाभिर्लसितोऽपि बुद्धया ॥३७॥

प्रारब्धशाणोत्कषणेन शुद्धो
नृपाधिराजः स जहौ च दोषान् ।
विच्छेद तीक्ष्णश्च विपत्तृणानि
स्वसिस्वरूपः शिवमावहन् वा ॥३८॥

दावानलो हि विपदां सद्भक्तिदीपशिखः स भूपालः ।
वंशं स्वकीयमुच्चैर्दीपयति विविधप्रकारेण ॥३९॥

विधिनाग्नेन नृपेशः प्रतिज्ञां स्वीयां पूरयित्वाऽसौ ।
परिष्वजति स कामेन पत्नीं भियमिव सदोज्ज्वलिताम् ॥४०॥

श्रीश्च राज्ञी सममेव तं विनोदयामास भावैः ।
धरा च सा प्राणेशं रतिरमसविभाक्तुमुमफलैः ॥४१॥

इति श्रीद्दामपारीसिंहशर्मरचिते सुरथचरिते मद्भक्तान्ये
राव्यप्राप्तिर्नाम पञ्चदशः सर्गः ।

षोडशः सर्गः

ततश्च सन्ध्या दिवसस्य पत्नी
समागता श्रीतियुता नृपेशम् ।
सद्वैच राश्या पतिमावनिष्ठा
कृताभिसारा रमणप्रलुब्धा ॥१॥

दिव्याङ्गरागा सुरभावजाता
दोर्दण्डमार्त्तण्डकलाप्रमामिः ।
सृष्टी च चन्द्रप्रमया प्रकामं
कामायमानेव समीपमेति ॥२॥

रसेश्वरोऽसौ सुरथप्रवीरो
भावैरनेकैः परियश्यतीमाम् ।
वर्चासि मित्रानि रवि च सन्ध्यां
व्रूते प्रसिद्धो विविधप्रकारैः ॥३॥

सन्ध्यालुरक्तो हि परत्र यासि
तयैव साद्धं विधिचोदितस्त्वम् ।
स्वे ! रमस्व प्रमया समेतो
देशे विखिन्ने च निशां नयापि ॥४॥

लोकान्तरं त्वं च स्वे ! प्रयासि
सन्ध्याप्रसङ्गात् पतितश्च सिन्धौ ।

सृष्टः पुनस्त्वं च तयान्यलोके
तामेव हित्वा प्रवरो विभासि ॥५॥

लब्ध्वा स्वशक्तिं च रवेः प्रतापात्
तारागणैस्त्वं ललितो रमस्व ।
महत्प्रतापाञ्च महत्प्रतापो
सञ्जायते कालवशेन रम्यः ॥६॥

एकैव सन्ध्या प्रतिभासि लोके
सेयं च कस्येह लता सुरम्या ।
तेजोद्वयं वा रमणप्रलुब्धं
स्वकीयकामार्जितमेव भुङ्क्ते ॥७॥

धन्यासि सन्ध्ये ! समयप्रभावात्
तेजोद्वयेनापि समं सुमोग्या ।
रवेः क्व तीव्रत्वमिह प्रभामिः
क्व मार्दवं तच्च विधोः सुरम्यम् ॥८॥

रवेः स्वशक्तिस्त्वमसीह सन्ध्ये !
शास्त्रे प्रदिष्टा हि तथैव रम्ये ।
कालं च कश्चिद् निधिक्षोदितेन
तेनैव सार्द्धं ललिते ! रमस्व ॥९॥

किं वा रवे ! ते ललिता स्वशक्तिः
सन्ध्या ययेयं प्रतिभाति लोके ।

वचोभिरानन्दमयैः प्रसन्नो
विकाशभावं नयतीह शान्तः ॥२०॥

त्वमेव शम्भोः सुभगे ललाटे
धृत्वा कृतीव प्रतिभासि शुद्धः ।
जटाकलापे हरशेखरायां
तवैव विन्द्रः प्रतिविम्बितोऽपि ॥२१॥

कालस्य हेतुः स च नर्मभावः
कालेन वायं प्रतनोति दुःखम् ।
सदोषधीनाममृतापिधानं
सञ्जायते वा रसपोषणाय ॥२२॥

आत्मानमेव प्रथितो निलीय
तैर्वारिवाहैर्विविधैः स चन्द्रः ।
वर्षत्यजस्रं च जलानि लोके
काले पुनर्वै प्रतिभाति विम्बे ॥२३॥

ते पुण्यवन्तः किल चन्द्रलोके
वसन्ति काले निजभोगनिष्ठाः ।
आनन्दभावेन सहोमरत्वं
तेनापि तस्य प्रथितं सुखेन ॥२४॥

ततः प्रभृत्येव च भूपराजो
मनोरमां तां प्रतिसेव्यमानाम् ।

आनन्दयत्यद्भुत केलिशक्ति-
भविरेकैः परिस्मृतैश्च ॥२५॥

रसप्रवृत्तः स वरप्रसादा-
च्चन्द्रस्य बिम्बादपि पोपितोऽसौ ।
बिम्बाधरस्थः परमोऽभृतोऽयं
प्रपीयते तेन नृपेण साक्षात् ॥२६॥

दृशौव माक्षाद् वरकेशपाशो
बबन्ध भूपेश्वरमुग्ररूपम् ।
अतश्च पाशः स्वयमेव तेन
राज्ञा निबद्धो रतिकामुकेन ॥२७॥

नेत्रे प्रसन्ने नृपराजपत्न्याः
सकज्जले ते परिशोभमाने ।
मृदुर्मृदुस्ते सुरथेन सद्यः
प्रचुम्बिते चासवधूर्णितेन ॥२८॥

ताम्बूलरागः स च राजरागं
जिगाय लोकोत्तरमानपूर्णाः ।
राज्ञां तु रागे यत एव पापा
वमन्ति; नो ते किल धर्मपत्न्याम् ॥२९॥

मद्यस्य लोकस्य च चिह्नमेकं
तिलः कपोले शुशुमे मृगात्प्याः ।

सुवर्णवर्णेषु च विग्रहेषु
श्यामस्वभावोऽपि हिताय तस्य ॥३०॥

शुभांशुस्त्नं न हिरण्यभूषा
राश्याश्च देहे शुशुभे कथञ्चित् ।
यतः प्रकृत्या मधुरे स्वरूपे
दोषाय भूषा किल जायते सा ॥३१॥

सिन्दूररागः शुशुभे च तस्याः
सीमन्तभागे गिरिजाप्रसादात् ।
अन्यत्र गौराङ्गगतो न रङ्गः
शोणः कदाचित् सुभगाय लोके ॥३२॥

नासागतास्ता सुभगाश्च मुक्ता
धन्या विमुक्ता इव भान्ति नूनम् ।
कामप्रपञ्चे न हिताय ता वा
मुक्ता यतो नो किल लोकदत्ताः ॥३३॥

कायश्च तस्या गिरिजावरेभ्यः
स्वरप्सरोयोग्यतया विभाति ।
रवेर्यतोऽयं भविता च तस्याः
पतिर्मनुः कालवशात्तु सौरः ॥३४॥

किं श्रीः किमिन्दुः स्वयमेव पद्मा
पद्मस्वरूपा मुकुरप्रभा वा ।

किं माननं वा प्रतिभाति तस्य
विस्पष्टमङ्गैः स्मितभावपूर्णम् ॥३५॥

तस्याः कुची श्याममुखी रतौ तौ
तमः प्रमावादपि दिव्यदृष्टिम् ।
अद्वैतभावाय रजःक्षयेण
प्रोद्भासयन्ती त्रिगुणान्तकौ वा ॥३६॥

कुचप्रभावाद्दृष्टदयं च तस्या
विशालभावं विजही प्रकृत्या ।
विशालभावः कुचयोः क्रमेण
जातो मृगाच्याः समदस्तथोच्चैः ॥३७॥

उच्चैः कुची तौ किल नाकराज्यं
वलित्रयं तद्भ्रुवमेव मार्गम् ।
सोपानभावेन परेण चेदं
सद्दूर्ध्वदृष्टिं तनुते भवाय ॥३८॥

रोमावली वा मृदुनामिजाता
निःश्रेणिकेयं त्रिदशेधराणाम् ।
उदूर्ध्वं प्रवृत्ता विधुचुम्बनार्यं
पिपोलिकानामथवैव धारा ॥३९॥

ऊरू च तस्या मकरध्वजायं
दुर्गं प्रसिद्धं रतिवासहेतोः ।

रहस्यभावाश्रितमेव लोके
कन्दर्पनीत्या ध्रुवमेतदुष्णम् ॥४०॥

तत्पादयुग्मं स्थलपद्मशोभां
तनोति भूमौ सिकताप्रदेशे ।
अथः कृतोऽसौ भुवि भाति गत्या
तेनापि रागो नृपराजपत्न्याः ॥४१॥

तद्द्विलता सा ललिता सुवर्णा
सुवर्णवर्णा नृपराजवल्ली ।
नगेन्द्रपुत्र्याश्च वरप्रसादात्
क्षणेन शुभ्रा परिवर्त्तमाना ॥४२॥

अनञ्चकाराभरणं न तत्र
बाहुं तदीयं रतिभावनिष्ठम् ।
वाधाविशेषस्य च हेतुभिर्वा
सुहृत्क्रियाभिः परिवञ्च्यते तत् ॥४३॥

वयश्च तस्या नितरां प्रसिद्धं
मदात्ययेनेव विभाति रक्तम् ।
सक्तो नृपेशो रतिभावनाभि-
र्यस्यां रतीशप्रभया प्रकामम् ॥४४॥

राज्ञ्याः शरीरं स्वत एव शुभ्रं
नापेक्षते वाभरणानि शुद्धम् ।

चकासते वा निजतेजसैव
महान्न चान्यत् सहते हि तेजः ॥४५॥

सीमन्तभागे च सहालकेन
सिन्दूररागः शुशुभे विशुद्धः ।
सौभाग्यकेतावपि कृष्णवर्णे
हेतुर्विशेषो नहि तत्र वान्यः ॥४६॥

सिंहासने रत्नपरिष्कृते वा
युक्तासने सा शुशुभे च राज्ञा ।
सहैव लक्ष्म्या नहि तत्र भावः
सापत्न्यजोऽसौ हृदये च तस्याः ॥४७॥

राज्ञी प्रिया सा च रवेः प्रमावाद्
राज्ञस्तपोभिर्नरदेवरम्या ।
एकैव शक्तिः प्रतिभाति युक्ता
स्थितिप्रधाना वरभावजाता ॥४८॥

विशालभावो महतां च नृनं
प्रजायते नो मनसो विकारः ।
अतः प्रभाभिर्वरमावनाभिः
सहैव लक्ष्म्या प्रतिभाति राज्ञी ॥४९॥

या लोकमाता परिगीयते मा
सैवेह लोके नृपतीश्वरी वा ।

विभाति नूनं हि वरप्रसादा-
न्नवेशभिन्ना क्वचिदेव राज्ञी ॥५०॥

दिवापि राज्ञी शुशुभे परेव
रम्या यतः सा रवितेजसापि ।
श्रियः प्रभाभिर्वरभावनाभि-
र्भावप्रजातं ध्रुवमेव रूपम् ॥५१॥

इनांशेयं शुद्धा तरणिकरतेजोभिरमरा
श्रिया भिन्ना राज्ञी भुवनपतिरम्या च रतिदा ।
लसद्वाणोतुल्या भृगुरचितशास्त्रार्थगृहिणी
रतिं यत्ते राज्ञे विविधविधिभावैरपि मुदा ॥५२॥

मार्चण्डाश्रयतश्चभूमिरखिलाशक्तिप्रभावोज्ज्वला
श्रीरेया च जगत्प्रपञ्चरचनारक्षाभिरन्तःप्रभा ।
भावैरन्तरितापि लोकहृदया शक्तिः स्वयं कीर्तिता
सा पुष्पाति नृपेश्वरौ च परमा वर्गैश्चतुर्भिः शिवा ॥५३॥

इति श्रीक्षेमधरिसिंहशर्मरचिते सुरथचरिते महाकाव्ये
राज्यभोगो नाम षोडशः सर्गः ॥

सप्तदशः सर्गः

पत्नी समाधेर्नृपराजवृत्तं
श्रुत्वा गृहे सा पतिरत्नमेवम् ।
जिज्ञासमाना विललाप मोहोद्
रुदोद चान्तर्वहिरप्यधीरा ॥१॥

पतिर्ममान्तर्हृदयेशरत्नं
गतः क्व मत्तो मम भाग्यदोषात् ।
अहं त्वनाथा विधवैव मोहान्
प्रिये स्मरन्ती पतिभावनिष्ठा ॥२॥

प्रत्यागतोऽयं किल भूपराजो
ध्रुवं मृतो मे पतिरेव भूपः ।
यतो न लभ्यो मम जीवनेशः
प्रत्यक्षभावः परमप्रमाणम् ॥३॥

पुत्रेण किं मे स्नुषया तथा वा
पौत्रेण वा किं मम वंशवृद्धया ।
नवीनवैधव्यगतं च दुःखं
केनापि नैव प्रतिहन्यते तत् ॥४॥

क्व तत्सुखं मे गृहभावरम्यं
रतिः क्व सा मे प्रणयोऽपि वा मे ।

हतो ममान्तः पतिरेव साक्षाद्
हिंस्रेण केनापि वनस्थितेन ॥५॥

पुत्रः क्व वायं हृदयेशजातो
न कारणं तत् क्वचिदेव लभ्यम् ।
यतोऽयमृच्चैः सुत एष जातः
कार्येण वा किं निहितश्च हेतुः ॥६॥

अस्मासु युक्तासु सुतास्त्वनेका
जनिष्यमाणा रतिकेलिसाध्याः ।
एकः पतिर्नो मम भाग्यदोषात्
कुत्रापि लभ्यो मम वंशहेतुः ॥७॥

स्तुषा किमेषा मम जीवनान्तं
भाग्येन यस्या निहतो हि वैश्यः ।
स्वयं धनेशः किल यस्य पुत्रः
स किं हतो मे हृदयाब्जमित्रः ॥८॥

हृदब्जमित्रो मम मित्रमेव
संप्रस्थितो हा ! त्रिदशेश्वरेभ्यः ।
प्राप्तं सुखं वा विविधं च मुक्तिं
परां विशुद्धामथर्वैव बोधात् ॥९॥

धन्याः किमेते चिरजीविनस्ते
सुखेन ये वा निवसन्ति लोके ।

मन्ये कलत्रं सुहृदं विहाय
वाञ्छन्ति ये वा चिरजीविभावम् ॥१०॥

किं वा कलत्रं पुरुषस्य किं तत्
स्त्रियः कलत्रं हृदयेश एव ।
वैधव्यभावः किल धन्य एष
यत्रैव पत्न्यो निवसन्ति लोके ॥११॥

किं वा द्वितीयः पतिरेव कार्यो
विवाहरीत्या च यथायमेव ।
धिग् भावमेवं नरकप्रधानं
पतिश्च यस्मिन् सुरतप्रधानः ॥१२॥

साहं स्नकीयां कुलदेवतां ता-
माराधनाभिर्मनसा भजामि ।
मनस्तु शान्ति सहसैव घत्ते
सतां प्रमाणं परमं हि चित्तम् ॥१३॥

तयोश्च पुत्रः स धरप्रसादा
त्रिवेदभावेन विभाति खिन्नः ।
आत्मानमेवं परिभर्त्सयन् स
श्रुत्वापि मातुर्वचनं वचोभिः ॥१४॥

कुपुत्रशीर्षध्वज एव सोऽहं
पापैरनेकैविनिपातितो वा ।

मया न चायं त्रिकलीकृतोऽपि
 वृद्धो गुरुर्मे मनसाऽथवा वा ॥२५॥

परस्य पुत्र्यो यत एव वध्वः
 सदैव हेया मनसा च वाचा ।
 परत्र दोषा निवसन्ति लोके
 गुणा न शुद्धाः क्वचिदेव ह्याः ॥२६॥

तथापि दौर्भाग्यमिदं ममान्त-
 ध्रुवं व्यथाभिः प्रतिवाधते हा !
 श्वश्रूर्ममेयं मम वापि नाथो
 दोषस्य भूमिः परिगीयते सा ॥२७॥

तन्मार्गणं वा सपदीहं कार्यं
 गुरोः प्रवृद्धस्य वने च लोके ।
 यथा तथायं परमो महात्मा
 प्रबन्धनीयो मनसापि साक्षात् ॥२८॥

आरोदनं घोरमिदं गृहान्त-
 वैक्लव्यमेतच्च तदाश्रमस्य ।
 तथैवमाक्रान्तमिति द्वयेन
 गृहं यथा शक्तिरपि प्रवृद्धा ॥२९॥

अन्तःपुरेषु प्रमदाजनानां
 भूपेश्वरस्यापि च कश्चिदेषः ।

प्रेष्यस्तथा प्रेषित एव साक्षाद्
भूपेश्वरेणापि च भूपराज्ञा ॥३०॥

विनीतभावः स च वक्ति साक्षाद्
राज्ञ्याश्च वाचा नृपतीश्वरस्य ।
समाधिवैश्यो निभृतोऽस्ति लोके
ज्ञानी तथान्तर्मुदितः प्रशान्तः ॥३१॥

सा वैश्यपत्नी पतिभावनिष्ठा
ततश्च भावैर्विविधैरधीरा ।
आच्छादितेयं युगपत् प्रवृद्धा
गृहैरनेकैरपि वा यथा सा ॥३२॥

विलापमुग्रं प्रकरोति शिष्टा
भावैरनेकैरपि बाधिता सा ।
स प्रीतिबन्धश्च तयोर्बन्धैव
स्यूतो विशिष्टो द्विगुणीकृतो वा ॥३३॥

ज्ञानी पतिर्मे सहि वर्त्ततेऽन्त-
र्मुदा प्रशान्तो यदि वापि धीरः ।
तथापि किं मे प्रणयं गृहं वा
स्मरिष्यति प्रीतिवशान्न मोहम् ॥३४॥

ज्ञानी च कोऽयं भवभावमोहान्-
मुक्तश्च जीवन् भवनिन्दया वा ।

प्राप्तः प्रबोधः किल दैवभावात्
किं वा सदान्तर्मुदितः प्रसादात् ॥३५॥

विरक्तिभावेन स वैश्यबोरो
लेभे प्रबोधं यदि दैवयोगात् ।
अस्माकमुच्चैर्नहि कापि दैवा-
दाशा तदा नूनमिय मतिर्मे ॥३६॥

कर्त्तव्यनिष्ठो यदि वा स धीरो
वरप्रसादात् परमं प्रबोधम् ।
लब्ध्वा सुदान्तः परमं प्रसादं
धत्ते तदा नो क्षतिरप्यनिष्टा ॥३७॥

नृपस्य सन्नादमथात्र मातु-
र्वचश्च सद्यो मनसा निशाम्य ।
पुनर्भाषे च धनेश एव
तामेव साक्षाद् विधिनोदितोऽयम् ॥३८॥

अयं च तामद् युवयोस्तनूजो
वने स यास्यत्यतिभक्तिनिष्ठः ।
प्रष्टुं समाधि पितरं प्रबुद्धं
सज्ज्ञानिनं तं सुरभावनिष्ठम् ॥३९॥

वधूस्तवेयं ससुताञ्च ताम्
स्थास्यत्यतन्द्रा पदयोस्तवैव ।

इमां च सेव्यां गृहदेवतां तां
मजस्व भक्त्या जननि । त्वमेव ॥४०॥

शिशुमुखमतिलोलं वीक्ष्य हृद्भावनाभि-
निजमनसि स धीरो वाष्पवेगावरुद्धः ।
क्षणजनितविवोधाद् भक्तिनम्रो धनेशः
क्षणमिह करयुग्मं सोऽपि धत्तेऽतिवद्वम् ॥४१॥

इत्थमयं मनसापि धनेशो
भक्तिवरं सुकृती च दधानः ।
याति वने जनकस्य समीपं
भावशतस्य भरेण सहापि ॥४२॥

इति श्रीक्षेमधारिसिंहशर्मरचिते सुरथचरिते महाकाव्ये
वैश्यपरिवारनिर्बन्धो नाम सप्तदशः सर्गः ॥

अष्टादशः सर्गः

वैश्यात्मजोऽपि विमलो निजभक्तिभावाद्
द्रष्टुं गतो निजगुरुं जनकं विशुद्धम् ।
क्षिप्रं वनं मुनिजनाध्युषितं धनेशः
प्राप्तो मुदा प्रथममेव तपोवनं तत् ॥१॥

तज्जन्मदश्च विमलः स समाधिवैश्यो
दान्तो मुदा मुनिगृहे परबोधबुद्धः ।
कर्षव्यकोटिमिहलोकगतं प्रसन्नो
देवीवरेण मनुते परमं प्रशान्तः ॥२॥

पुत्रं धनेशमतिभक्तिभरं विनीतं
सद्यः समागतमिमं मनसैव बुद्ध्वा ।
बृद्धोऽपि सोऽस्ति विनयं सुतगं तथा च
हृष्टः सुताननपरस्मृतिभावनाभिः ॥३॥

ज्ञानी च यत्नमिह कश्चिदपि प्रसन्नो
मोहात् करोति निजकामवशः प्रशान्तः ।
भावस्तु तस्य हृदये मुदिते प्रबुद्धे
सञ्जायते किल निमेषमितः सबोधः ॥४॥

तस्मिन् सुतः सविनयो मननप्रधाने
काले च भक्तिलमितः प्रतिलज्जितोऽपि ।

सोऽयं पितुश्च चरणीं प्रणतो मुदेव
वद्धाञ्जलिर्नपनवारिकृतावरोधः ॥५॥

तूष्णीं स्थितः स विनयान्नहि वक्ति किञ्चिद्
भावश्च नेत्रपयसा प्रविकाशमेति ।
किं वापि तज्जननतन्तुकुलं प्रसिद्धं
सम्बन्धभावविधिना स्वयमेव भाति ॥६॥

सोऽयं तथापि परमं वरमेव चित्ते
स्मृत्वा मनो न कुरुते विकलं नवान्तः ।
शक्त्यैव भाति मुदितः स पिता प्रशान्तो
वैक्लव्यबन्धनगतस्तु स एष पुत्रः ॥७॥

ब्रूते स चिन्तितमना विनयेन पुत्रो
भक्त्या कृताञ्जलिपरः स समाधिजातः ।
सत्कारणं स्वपितरं वरभावभव्यं
“धृष्टो धनेश इह नीति कृतापराधः” ॥८॥

अन्येऽपि ते गुरुपदा जनकोपमां तां
संलेभिरे जगति भावभरप्रसादात् ।
तैश्चापि पुत्र इतिहेतुगता क्षमा सा
दत्ता मुहुर्मुद्गरियं च कथा प्रसिद्धा ॥९॥

क्षुब्धोऽतिभव्यमृदुभावरतानि तस्य
श्रुत्वा वचांसि च सुतस्य समाधिरेपः ।

यश्चन्द्रकान्तमणिभावगतो द्रवोऽयं
ज्योत्स्नाकरेभ्य इह भाति स किं न चित्रः ॥१०॥

ज्ञानी गृहेऽपि लसितं निजधर्ममेव
धत्ते हृदापि मनसा न च तेन हानिः ।
सञ्जायते मुनिवरस्य वरप्रसादात्
कर्त्तव्यभावलसिता अपि भान्ति भावाः ॥११॥

वैश्यात्मजेन पुनरेव विनीतभावै-
रभ्यर्च्यते स च पिता गमनाय गोहे ।
बद्धाञ्जलिः प्रणतिभावभरः स पुत्र-
स्तस्थौ क्षणं किल नतः पितरं प्रबुद्धम् ॥१२॥

बुद्धोऽपि सोऽयं समयं कमपीह वैश्यो
भावैरयं च नितरां पुनरेव चित्ते ।
कर्त्तव्यकोटिकलितं गमनं सुबुद्ध्या
ज्ञानेन चापि मनुते दृढमेव सद्यः ॥१३॥

स प्रस्थितो निजमुतेन सहैव वैश्यः
सम्पूजितो मुनिवरेण वरेण चापि ।
क्षुद्रोऽपि सोऽतिघनलोभपरोऽतिमोहा-
जोबद्ध-विमुक्त इति विस्मित एव मेघाः ॥१४॥

कालेन तौ च जगतां परदेवतायाः
शक्तिप्रसादविभवेन गृहं गतौ तौ ।

सद्यस्तु तान् गृहमणीन् निजचञ्चुपाऽपि
पश्यन् प्रसन्न इव भाति कलाप्रपूर्णान् ॥१५॥

पुत्रश्च तस्य विनयात् स्वसुतं प्रफुल्लं
पत्न्या सहैव स हि चोदयति प्रसन्नम् ।
वालोजपि तं प्रणतिभिः प्रणतः प्रणौति
बद्धाञ्जलिः करयुगेन शिशुप्रभावात् ॥१६॥

तस्य स्तुपा प्रथममेव विशुद्धिभावं
सन्दर्शयत्यखिलभक्तिभरं प्रफुल्लम् ॥
ग्रीडां जहाति च मनो गुरुपादयुग्मे
धत्ते क्षणेन हृदये गुरुभक्तिभावम् ॥१७॥

अन्तः स्फुरद्-विविधभावभरोऽपि वैश्यो
जीवद्-विमुक्त इति वा प्रथितश्च शुद्धः ।
सौम्योऽपि नैव भुवने स वरप्रसादा-
दासक्तिभावमिह सोऽथ कदापि धत्ते ॥१८॥

वैश्यप्रियापि सततं निजभक्तिभावं
स्नेहान्वितं प्रकुरुते सपदि प्रकाशम् ।
ईषद्विहासपरिमिश्रितमेव गेहे
वाप्याम्मसैव न च वाक्यकलाभिरेषा ॥१९॥

पुत्रोऽपि तस्य सततं पितरं प्रबुद्धं
बुद्ध्याऽथवापि वचसाप्यनुवर्त्तते सः ।

कार्यंप्रवन्धविषया अपि भावशुद्धे
तस्मिन् सदैव विहिता निहिताश्च गृहे ॥२०॥

वाणिज्यकार्यमपि वा निहितं च तस्मिन्
पुत्रेण तेन मनसा वचसा प्रसिद्धम् ।
वर्णाश्रमीयमपि यच्च गृहे समस्तं
कार्यं तथात्र भुवि तच्च परं सुभक्त्या ॥२१॥

वृद्धश्च वृद्ध इह वैश्यवरः स्वयं तु
मायामियानकरणे स्वगृहे प्रवृत्तः ।
प्रोत्साहयुत् प्रकुरुते नहि वापि कार्ये
वाणिज्यजं कथमपीह तथा मुदैव ॥२२॥

पथात् समस्तपरिनिष्ठितभावनाभिः
कर्त्तव्यकोटिमिह यावदपि प्रपन्नः ।
बुद्धोऽपि सोऽतिनिपुणः कुरुते च कर्म
घत्ते न कश्चिदपि तत्र तथा प्रसादम् ॥२३॥

ज्ञानं न नष्टमपि तस्य तथा न कृत्यं
देव्या वरेण लसितेन तथा मुनेर्वा ।
स्वाशीर्वचोभिरथ नापि कदापि वृत्तिः
शैथिल्यभावमपि सा परमा विघत्ते ॥२४॥

द्रव्यप्रसङ्गमपि स प्रकरोति तावत्
कर्माणि वर्णकलितानि मुदैव शुद्धः ।

देवीवरेण स हि बुद्ध इति प्रसिद्ध-
स्तत्त्वं च येन सकलं परिबुध्यते तत् ॥२५॥

कालक्रमेण भवनं त्रिविधाश्च लोका
द्रष्टुं तमेव विधिना यशसा प्रसिद्धम् ।
प्राप्ता प्रयोजनवशादपि बोधहेतो—
जीवद्विमुक्त इति वा प्रथितो यतोऽयम् ॥२६॥

ते चापि नीतिनिपुणा वणिजः सुभक्त्या
द्रव्यप्रयोगकरणाय तथाऽधमपर्याः ।
पश्यन्ति तं गृह्णन्ति निजकार्यहेतोः
सोऽयं समाधिरपि तेन न भाति बद्धः ॥२७॥

बुद्धस्य तस्य वचनं मननप्रसादात्
कालेन तथ्यमिह वा भुवि जायते तत् ।
यच्चेतसा स हि मुदा वदति स्वबुद्ध्या
प्रेम्णाऽथवापि कृपया जनकार्यहेतोः ॥२८॥

सोऽयं क्रमेण भुवने भवति प्रतिष्ठः
संसारकार्यनिपुणो भवत्यविद्धा ।
लोकद्वये स हि चमत्कृत एव बुद्धः
सत्सच्चरैरपि सदा जगतीह बुद्धः ॥२९॥

ते चापि तं मुनिवरं प्रथितं समाधिं
पृच्छन्ति तत्रमिह यद् गृहमेधिनो वा ।

ज्ञानी स येन भवने स्वयमेव लोके
सञ्जायते निजकलाभिरपि प्रसिद्धः ॥३०॥

सद्यः समाधिरपि तच्चमिदं स वक्ति
कर्त्तव्यनिष्ठमिह वाऽखिल योगनिष्ठम् ।
धत्ते प्रबोधरमिदीधितिफुल्लमेव-
मीपत्प्रहासकलितं सुभगं मुत्वाब्जम् ॥३१॥

संसारचक्रपतितः सकलोऽपि लोकः
कार्य्याणि जोपमनिशं कुरुते प्रकाशम् ।
चित्तेन लक्ष्यविकलेन स वापि शान्त्या
प्रोद्योजितो जगति भावशतेन वापि ॥३२॥

ज्ञानी तु कृत्यमिह सर्वमपि प्रपञ्चं
यावद् बुधः समनुते क्षणिकस्वरूपम् ।
किं वापि कालकलितं सकलं च विश्वं
मिथ्येतिभावमिह वा मनुते स्वबुद्ध्या ॥३३॥

कश्चित्तु मिथ्यमपि तन्मनुते प्रपञ्चं
हेयं सदैव भवपाशविमोचनाय ।
संन्यासधर्मनिपुणः कुरुते न कर्म
सोऽयं सदा जगति निष्क्रियतां गतोऽपि ॥३४॥

अन्यथ चक्रपतितं सकलं सुकृत्यं
शान्तः करोति न च कर्मफलाय तावत् ।

कालेन कर्मविधिना फलतां प्रयाति
बन्धो न तेन भवतीह विचित्रमेतत् ॥३५॥

ज्ञानी सदैव निजकर्म करोति धीर-
थित्तेन वापि वपुषा सततं प्रशान्तः ।
सोऽप्यं तु सर्वमपि कामयते प्रकामं
कर्त्तव्यकोटिपतितं नहि तेन हानिः ॥३६॥

जीमद्विमुक्त इह वा भुवि कोऽपि धन्यः
सर्वं स्वकर्म विधिना कुरुते सुबुद्धया ।
हानिर्न तेन भवति प्रथितस्य तस्य
पापं न वापि भुवि सोऽप्य परः प्रबुद्धः ॥३७॥

जीवद्विमुक्त इति वा भुवि कथ्यतां स
ज्ञानीति वापि भुवने प्रथितोऽपि भूयात् ।
भावोऽपि तस्य निविधो गृहिणश्च लोके
सञ्जायते नहि च तेन तथास्य बन्धः ॥३८॥

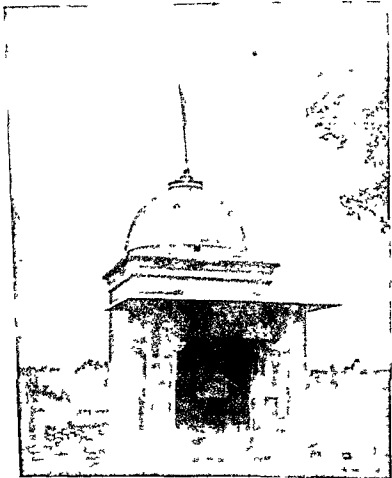
नातः परं भुवि कदापि नरस्तु वान्यो
बुद्ध्यैव सोऽपि भवने भवति प्रतिष्ठः ।
वृत्तिस्तु सा बहिरथो भवतीह चोघ्या
नान्तः कदापि परमा भुवि बुध्यते वा ॥३९॥

दैवी सैषा भुवनजननी लोककल्याणनिष्ठा
ज्ञानी ज्ञेयं सकलमपि वा ज्ञानमन्तः स्वरूपा ।

“सुरथ-चरित” महाकाव्यस्य निर्मातुः

पं० क्षेमधारीसिंह शर्मणः समाधौ

श्री १०८ क्षेमनाथशिवमन्दिरम्

श्री १०८ ज्ञेमनाथशिवमन्दिरे शिलालेखः

॥ श्री १०८ ज्ञेमनाथो विजयतेतराम् ॥

“जयतु जयतु कश्चित् ज्ञेमनाथः शरण्यः

शिव-शिव-पदवाच्य श्रीनिनेतं मुदीशो ।

जयतु जयतु काचित् शङ्करीशङ्कराक्षिः

शुभनिचयस्वरूपा शाम्भवाना सुपूज्या” ॥१॥

(श्रीशिवस्तुतिमाला)

वासीन्माघव-मैथिलेन्द्रतनयः श्रीकीर्त्तिसिंहो नृपः

तस्मून्गिरिधारिणः सुतपरः श्रीहर्षधारी प्रभुः ।

तस्मून्निर्वदिताखिलागमत्रिधिवेदान्तविद्यानिधि—

देव्याराधनलब्धमुक्तिविभयः श्रीज्ञेमधारीसुधीः ॥२॥

तान्त्रिकरहस्यरहिता. श्रीशिवस्तुतिमालादयो येन ।

रचिता बह्व्यो ग्रन्था सुरयचरित्रं महाकाव्यम् ॥३॥

येनालोकितमाग्लशास्त्रमखिलं पौरस्यशास्त्रं तथा

छात्रारचाप्यनुसामिताः प्रतिभयासन्तर्पितापण्डिताः ।

सौधालं विरचय्य तस्य जनकस्येद समाधिस्थले

श्यामा बुद्धि-जयैरसौ शुभकरः श्रीशङ्करः स्थापितः ॥४॥

श्री १०८ ज्ञेमनाथशिवस्थापनम्

(१९६६ ई०)

जन्मतिथिः

पालानुग्रहादशमी संवत् १९५०

१८९४ ई०

निधनतिथिः

मदन षयोवशी संवत् २०२८

२९-३-६१ ई०

रचयिता

श्रीतेजनाथ(भा)शर्मा स्मरणीयस्य जमाता

शुद्धिपत्रम्

प्रकाशनेऽस्मिन् बहुषोऽशुद्धयः प्रयासनिरस्ता अप्यवस्थिता एवेति खिद्यते चेतः ।
 कण्टकानुकीर्णतावशादपि घघयोर्भमयोर्धवयो रेफानुस्वारविसर्गाणां मात्राणाञ्चाशुद्धयो
 जाताः । समस्तपदेषु पदयोः पदानां वा पृथक्ताऽपि बहुत्र । ता एता अशुद्धीः
 स्वयं संशोध्य पाठकाः पठन्तु पुस्तकमदमिति प्रार्थयामः क्षमा याचयमानाः, नीचै-
 रुपस्थापयामश्च महाऽशुद्धीनां शुद्धिपत्रम् । कृपया प्रथमं संशोध्य पठनीयम् ।

भूमिकायाम्

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धः	शुद्धः
६	२६	भूमाव	भूम्यव
१३	३	मुनीन्द्रः	मुनीन्द्रैः
१४	२	स्मरश्च	स्मरंश्च
१४	२१	मुक्ति	मुक्ति

मूलग्रन्थे

२	१३	कीटशा	कीटशी
५	२	प्रभावा	प्रमीता
८	२३	सुपुत्रे	सुपत्रे
१७	१६	वाणिज	वणिजं
१८	८	विधरत्वं	विधरत्वं
२३	२	दंश	दंशः
२३	१८	भयभांड्यै	भांड्यभयै
३३	१५	विधिष	विधिष
३३	१६	कीर्त्ति	कीर्त्ति
४१	११	कीर्त्ति	कीर्त्ति

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धः	शुद्धः
४१	१८	टंष्टि	टंष्टि
४७	१७	पातिम्	पतिम्
५०	१६	त्यक्तौ	त्यक्तो
७४	२	भञ्जी	भञ्जी
७७	४	यदुर्वरं	यद्ववर
६३	१०	महात्म्य	माहात्म्य
६५	६	जहो	जहो
६८	१३	शयानात्	शयानान्
१००	०	गुणोर्धे	गुणोर्धे
१०४	१३	निर्विद्यणो	निर्विद्यणो
१०५	१६	य	या
१०६	६	प्रहास्यामि	प्रदास्यामि
१०७	६	नयनयोरविषय	नयनयोर्विलयं
१११	४	शरणा	शरणा
११२	३	श्च	श्च
११४	४	सदेव	सदैव
११५	१६	ध्रुवाण	ध्रुवाण
१२६	१०	गर्भगत	गर्भगतं
१२६	१२	तद्	तच्
१३६	६	मृतो	मृतो
१४६	३	हिंस्रेण	हिंस्रेण
१४६	१०	मथ्येव	मथ्येव
१४६	१५	पुण्याजित	पुर्याजित
१५८	२	कार्यं	कार्यं
१६३	११	देव्या	देव्या
१६३	२४	जमाता	जामाता